

Herczogová Jolana

Életrajz

A nyugat-szlovákiai kisvárosban, Léván kerestük fel Herczog Jolán nénit, aki egy szoba-konyhás tömblakásban él. A lakás berendezése egyszerű, de takaros. A háború előtti népes zsidó közösségből mára csak négyen maradtak, akikkel elbeszélgethetünk az akkori életmódról. Jolán néni az egyik, aki hajlandó volt feltárni dolgos életének néhány mozzanatát.

A dédszüleimre nem emlékszem, és azt sem tudom, hogy honnan származnak.

Nagypapámat az apai részről Hubernak hívták, a másik nevét nem ismerem. A nagymamát sem tudom. Dunaszerdahelyen éltek. Nem nagyon ismertem őket... Talán voltam náluk. Nem tudok róluk szinte semmit, azt sem tudom, miből éltek. Meghaltak, amikor én kislány voltam. A nagymamám [Duna]Szerdahelyen van eltemetve. Biztosan nagyon vallásosak voltak, mert az édesapám is nagyon vallásos volt. A nagyszülők testvéreiről sem tudok semmit, azt sem tudom, hogy hányan voltak testvérek.

Krén Jakab és Krén Rozália, ezek voltak az édesanyám részéről a nagyszülők. Az édesanya apukáját sem ismertem, csak a nagymamát. Nagyon kis gyerekek voltunk. Nem emlékszem rájuk. Besén éltek [Barsbese, Bars vm. Verebélyi járásában lévő kisközség volt, alig több mint 500 lakossal 1910-ben. Szlovákul Beša. – A szerk.]. Öregecskék voltak, én nem tudom, hogy mikor születtek. Azért mindkettőjükre emlékszem.

Krén nagypapa nagyon vallásos volt. Szíjakat kötött a kezére, azokkal minden reggel imádkozott [lásd: imaszíj, tfilin]. Nagyon vigyázott, hogyha reggelire húsosat evett, akkor csak hat óra után [azaz: hat óra elteltével] ebédelt, ha tejeset akart enni [lásd: húsos étel – tejes étel]. Mindent megtartottak, péntek este gyertyát gyújtottak, imádkoztak, kóser háztartásuk volt. A baromfit a sakter vágta le. Minden ünnepet megtartottak, ők nagyon vallásosak voltak. Szakállt és pajeszt nem hordott, kipát viszont viselt, kalapot is talán, de a kipa, az mindig rajta volt. Nem járt kaftánban, azért annyira nem volt vallásos, de különben nagyon tisztelték a hitet. A nagymama nem hordott parókát, öregecske volt már, csak kendőt kötött a fejére. Télen-nyáron harisnyában járt, és hosszú ujjú ruhákat viselt. A ruha be volt gombolva egészen a nyakáig.

A nagyszülőknek kocsmájuk és fűszerüzletük volt [Bars]Besén, a főtéren. Az üzletben dolgozott a nagybácsi és nagynéni, ők nem alapítottak saját családot. A nagyszüleim nem nagyon dolgoztak ott.

A házuk egyszerű parasztház volt. Mindenkinek olyan volt, egyszerű, gerendás parasztház. Egy szoba és még egy kisszoba, ahol aludtak az öregecskék. Semmi különös nem volt. Nem volt villany se, fürdőszoba se, és mégis egészségesebbek voltak, mint most. Mindenkinek volt az udvarban saját kútja, ahonnan a vizet hordták. Állatokat nem sokat tenyésztettek, csak baromfit. A nagyszülők egyszerű emberek voltak, akárcsak az én szüleim. Nem voltak tagjai semmilyen kulturális vagy politikai szervezetnek. Saját gyerekkorukról szinte semmit nem meséltek nekünk, a szüleim sem meséltek róluk, nem is említették őket.

Nem emlékszem az anyai nagyszülők testvéreire. Azt sem tudom, hányan voltak.

[Bars]Besén három zsidó család élt. Mi voltunk, aztán egy külön házban a nagynénim, a nagybácsim és a nagyszülők együtt, és aztán a Löwyék. Ők földművelők voltak. Nagyon jó volt a viszony a nem zsidók és a zsidók között. Jártak hozzánk mindenféle ügyben, tanácsot kérni. Egész [Bars]Bese nagyon szeretett minket. Nagyon jó kapcsolatunk volt a lakosokkal, néhányan még ma is eljárnak ide hozzám.

[Bars]Besének kb. hétszáz, nyolcszáz lakosa volt. Csak egy kis falucska volt, ahol három zsidó család élt. A faluban nem létezett sem imaház, sem pedig sakter, semmi. Semmi. Zsinagóga nem volt, csak imaház Pozbában, és oda jártak. Pozba három kilométerre volt tőlük [Pozba - ugyancsak Bars vm.-ben lévő kisközség, a 20. század elején ugyancsak félszáz lakossal. - A szerk.]. Gyalog jártak oda, de néha korán hajnalban vonattal is utaztak, de ha nagyünnep volt, akkor csak gyalog mentünk oda. Hát ott mindenki tudott imádkozni. Rabbi nem járt el oda. Egy pozbai bácsi volt az előimádkozó, aki éppen olyan ember volt, mint a többiek. [Bars]Bese talán a lévai hitközséghez tartozott. Léva viszont neológ város, nem volt olyan vallásos, nekünk ezért nem felelt meg.

Boldogult édesanyám járt [Érsek]Újvárba mikvébe, havonta egyszer. Apa nem szokott eljárni. Otthon fürdőszoba híján egy nagy pléhkádban tisztálkodtunk, és mégis éltünk. A nők hetente egyszer megfürödtek. Nem péntek este, hanem csütörtökön. Utánuk a férfiak kerültek sorra. Apa csak az őszi ünnepek előtt ment el a mikvébe.

A sakter hetente egyszer járt vágni [Bars]Besére. Egy idősebb bácsi látta el ezt a feladatot, de később meghalt. Helyette Herstich járt Kálnáról aztán egyszer egy héten [Kálna az egykori Bars vm.-ben volt, szlovákul Kalná, a mai Kalná nad Hronom egy része, Lévai járás. - A szerk.]. Miután ő is meghalt, akkor egy fiatalember lépett a helyébe, aki oda nősült Kálnára. Szaxnak hívták. Vonattal utazott le Kálnáról.

A nagybácsimnak [Krán Ferenc] és a nagynénimnek [Krán Jozefin] kocsmája és fűszerüzlete volt, amit a nagyszülők helyett vezettek. A Löwyék földeken dolgoztak, több földjük volt. Mi baromfival foglalkoztunk. Kóser baromfit árultunk. A sakter vágta le, ezért kóser volt. A levágott baromfit asszonyok segítettek kopasztani. Mindig estére jöttek kopasztani. Darabszám után fizettük őket. Édesanyám is és én is egész éjjel főnt voltunk velük. Nekem viszont másnap reggel iskolába kellett mennem. Télen nyulakat, mezei nyulakat árultunk. Tojással is foglalkoztunk. Minden kóser volt. Mi kóser húst szállítottunk. Kóser egész libákat, kacsákat, tyúkokat, minden kóser volt. Plombával megjelölték a leölt baromfi lábát, a sakter pecsétes papíron igazolta, hogy kóser. A papírt hechsernek hívták. A húst először beáztattuk fél órára hideg vízbe, aztán kivettük, egy órára besóztuk. Végül bevagdostuk, az ereket kivettük, főleg a nyakából, a szárnyak alól, onnan mind ki kellett venni. A csehek alatt Ostravába, Tešínbe, még mit tudom én, hová küldtük a kóser baromfit [Trianon után Bars vm. Csehszlovákiához került. - A szerk.].

[Bars]Besén földes-sáros utak voltak, úgy, mint másutt. Nem volt ott semmi. [Bars]Bese közönséges falu volt, sáros falu. Piacon sem árultak, mert kicsi volt a falu, akinek volt eladni való portékája, az bevitte Lévára. Nekünk nem volt kertünk. Ha nem volt zöldség, gyümölcs, akkor megvettük a faluban. Az élelmiszert a bácsikámnál vásároltuk.

Antiszemitizmus nem volt, valamikor nem volt. Minket szerettek és tiszteltek [Bars]Besén.

Apám, Huber Jakab 1883-ban született Jókán [Jóka – Pozsony vm.-ben lévő nagyközség, 1910-ben 2500 főnyi magyar anyanyelvű lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került, szlovákul Jelka. – A szerk.]. A zsidó nevére nem emlékszem. Az édesanyám, Regina Krénová 1888-ban született Kelenyén. [Kelenye Hont vm.-ben lévő kisközség volt, lakosainak száma 1910-ben az 500 főt sem érte el. Trianon után Csehszlovákiához került. Szlovákul Kleňany. – A szerk.] Amikor elvitték, az édesapám 61 éves, az édesanyám pedig 56 éves volt.

Az apuka elemi iskolába járt. Biztos. Tovább nem végzett semmi iskolát. Az anyuka iskolai végzettsége szintén nyolc elemi volt [Minden bizonnyal hat elemi. Az elemi iskola ugyanis hatosztályos volt. – A szerk.]. Az iskola után nem ment állásba, csak a baromfival foglalkoztunk. Amikor otthon volt még az anyuka, akkor a fűszerüzletben dolgozott, igen. Az apa anyanyelve magyar, de tudott még németül és ivritül. Nem tudom, hol tanult meg ivritül, de van róla tudomásom, hogy ismerte a nyelvet. Úgyszintén az édesanyám is. A szülők foglalkozása a kóserbaromfi árusítása volt.

Valószínűleg úgy ismerkedtek meg a szüleim, hogy valamikor az egyik faluból a másikba költöztek. Nincs tudomásom róla, hogy házasságközvetítőn keresztül ismerkedtek volna meg. Az édesapám özvegyember volt. Az első házasságából két fia született. Másodszor is megnősült. A fiúkat magával vitte az új családjába, nálunk voltak otthon, együtt laktunk. Nem tudom, ki volt az első felesége.

Nagyon szerény körülmények között éltünk. Nem volt sok pénzünk, csak néhány korona. A falusi zsidónak általában nem volt pénze. [Bars]Besén megvettük a libákat hitelbe. Adtunk egy cédulát. Amikor eladtuk őket, akkor jöttek a pénzért. Vidéken volt egy kocsink és lovunk. Azzal járt a boldogult édesapám. Amint kijártam az iskolát, én is vele jártam. Kölcsönkért pénzből összevásárolta vidéken a libákat. Amikor eladta őket, akkor aztán visszafizettük a pénzt. Nagyon szerettek minket [Bars]Besén.

Szoba-konyhás lakásban éltünk. A lakáshoz tartozott egy kamra, ahol kopasztottak, meg egy befőző. A ház melletti kis kertben álltak a ketrecek, ahol csibéket, kacskákat és libákat tartottunk. Az istállóban is ketrecek voltak. Két kecskét és egy lovat is tartottunk. A kecsketejet megittuk, vagy odaajándékoztuk, ha jött valaki. Gyakran ötven-hatvan libát is levágtunk. A ház körüli munkákra nem tartottunk cselédet, csak baromfit kopasztani jártak az asszonyok.

Az apukám rettenetesen vallásos ember volt. Reggel fölkel, rendbe hozta magát. Az első dolga az volt, hogy felrakta a szíjakat, a tfilint. A cidáklit is állandóan hordta. Addig nem is evett, míg nem imádkozott. A cidákli alatt egy melegítőt viselt. A melegítőre felvette az inget. A cicisz nem lógott ki a ruhájára, berakta a nadrágjába. Kapelle volt, én úgy hívom. Folyton imádkozott. Ha jött az este, akkor is imádkozott. Evés előtt is imádkozott, utána is, ő mindig imádkozott. És mi lett a vége, irány Auschwitz, ott elégették őket. Az imaházba szombatonként járt, de csak néha, mert nem mindig lehetett. A minjanhoz, imádsághoz tíz embernek kellett összejönnie. Leginkább csak a nagyünnepekkor járt el, de naponta imádkozott, még a vonatban is. Hát szigorú volt, elsősorban a vallásban. Különbén jó volt. Mi, gyerekek is jók voltunk, nem voltunk rosszak. Tanultunk gyönyörűen.

Anyuka parókát hordott. Otthon nem, csak ha elment valahová, otthon csak kendőt kötött. Télen-nyáron hosszú ujjú ruhában, nyakig begombolkodva járt, nyáron is harisnyát viselt. Nekünk sem

volt szabad rövid ujjú ruhát viselnünk. Az anyuka is rendszeresen imádkozott. Este is, reggel is, szombaton majdnem egész nap csak imádkoztak. Az apukám is. Mi azért nem annyira, nekünk is kellett imádkoznunk, de kevesebbet, nem voltunk annyira precízek. Sábészkor iskolába kellett menni, de írunk nem volt szabad. A tanító bácsinak is megmondták, hogy nekünk nem szabad írni. Végighallgattuk a tananyagot, de nem írhattunk. A tanítók tiszteletben tartották a szokásainkat, respektálták ezt. Mi, gyerekek még örültünk is annak, hogy nem kellett írni. Mindannyiunkat nagyon szerettek, a nénimet is, a bácsimat is. Mindenkit szerettek. Nem viselkedtünk rátartian, mi földhöz ragadt szegény emberek voltunk. Ezt őszintén mondom, minek hazudjak.

Nem nagyon voltak otthon könyveink, csak imakönyvek. Minden ünnepre más és más imakönyvből imádkoztunk. Az apám a magyar párthoz inklinált, de nem volt tagja. Nem tudott rendesen szlovákul. Az anyukája se tudott szlovákul. Semmilyen sportot nem űzött. Semmit se. [Bars]Besén színdarabokat játszottunk. Én voltam a király, a testvérem pedig a királynő. Mondogatták is a népek, hogy még nem láttak zsidó királyt. Gyönyörűen fel voltunk öltöztetve. Nem voltam ilyen csúnya, mint most, a testvérem még szebb volt. Ahogy kijöttünk a pódiumra, akkor mindenki tapsolt, és sírt örömeiben, hogy mi vagyunk.

Az apuka testvéreiről nem tudok sokat. Talán három fiútestvére volt és egy asszonyka. Egy bácsika Nádszegen lakott [Nádszeg (Trstice) – Pozsony vm.-i nagyközség, az 1910-es népszámlálás idején 2400 főnyi magyar ajkú lakossal. A trianoni döntést követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. A többiek meg [Duna]Szerdahelyen laktak. Az apuka rokonai közül az egyik bácsim, Huber Adolf néha ellátogatott [Bars]Besére. Nádszegen lakott. Azt hiszem, hogy fiatalabb volt édesapámtól. A többiek nem jöttek. Adolf bácsinak hat gyermeke volt. A háború után visszatért, de nemsokára kivándorolt Izraelba. Ott is halt meg, pár évre rá, hogy elhagyta a hazáját. Igen, ő visszajött, de a családját kiirtották. A nevükre nem emlékszem, nem is találkoztam velük.

Az anyuka [Bars]Besén rendszeresen tartotta a kapcsolatot rokonokkal. Ott volt a nagybácsi – Krén Ferenc és Krén Jozefín. Az egyik fiútestvér, a [Krén] Sándor bácsi Pesten élt. Nős volt, de a házassága gyermektelen maradt. Pesten halt meg 1938-1939 táján. Otthon halt meg, még a háború előtt. Nem tudok pontos dátumot mondani. A felesége a háború alatt valahol bujkált. Feri bácsi volt a legöregebb testvér, nagyon szerették őt. Soha nem nősült meg, nem tudom, miért. Otthon lakott. Jozefín néni idősebb, a Sanyi bácsi pedig talán fiatalabb volt az anyukámtól. Nem tudom már pontosan megmondani. Valamikor csak úgy megöregedtek a lányok otthon a falun, ezek a zsidó lányok, de a fiúk is. 1944-ben elvitték őket aztán Auschwitzba, mind a kettőt.

A szüleim főleg a két másik zsidó családdal barátkoztak, de azért a többi családdal is összejöttünk. Télen a fosztóba jártunk kukoricát fosztani. Sokan jártak hozzánk is. Ha torta kellett, valamikor nem volt divat otthon tortát sütni, nem süttött senki, mert nem tudtak. Csak megkérdezték: „Huberné, sütné egy tortát?” „Hát persze, hogy megsütöm.” Nagyon jó volt a hangulat a keresztényekkel, a másik két családdal is. Egyszerű szüleim voltak.

Én [Bars]Besén születtem 1925. április 8-án. Nem tudok nagyon visszaemlékezni a gyerekkoromra. Játszottunk a többi gyerekkel, az udvaron babáztunk. Aztán iskolába mentünk. Én a református elemi iskolába jártam. Nyolc elemi végeztem, semmi többet.

Magyar tannyelvű iskolába jártam, de egy éven keresztül szlovák iskolát is látogattam. Kicsi házunk volt. Amikor javították, addig Ényben laktunk [Az egykori Bars vm., 300 főnyi lakossal rendelkező kisközség, szlovákul Iňa. – A szerk.]. Ény kb. három kilométerre volt [Bars]Besétől. Harmadikos voltam. Aztán mikor kész lett a ház, akkor rögtön visszamentünk [Bars]Besére lakni. Akkor se ment fejembe a szlovák nyelv. Akkor szlovák iskolába jártunk, mert Ényben nem volt magyar iskola. Sehogy se tanultunk. Csak ott ültünk és hallgattunk, de akkor se értettük, amit mondtak. Gyorsan visszamentünk [Bars]Besére. Csak mi ketten jártunk a [bars]beseiek közül Énybe, mivel ott is laktunk. Abszolút nem ment a fejünkbe a nyelv. Talán a húgomnak egy kicsit, de nekem nem. Az az egy év az abszolút kiesés. Hát azért elismerték, de csak azért, hogy ne essen ki az az egy év az életünkből. Nem is volt egy év, csak egy fél év. Hiába mondta a tanító az anyagot, én nem értettem. A szlovák tévét nem is nézem. A konyhanyelvet tudom, de a többitől megállt az ész. Még a németek bejövetele előtt pár évvel be akarták csukni a magyar iskolát [Bars]Besében. Mi ketten egészítettük ki a húgossal a létszámot. Sokan elvitték a magyar iskolából a gyerekeket a szlovák iskolába. Minket nem adott az édesapám. Az elemi után nem mehettem polgáriba, mert akkor már előtérbe kerültek a zsidókérdések [lásd: zsidótörvények Magyarországon].

Csak egy tanítónk volt, Schmidt Imrének hívták. Nem mondhatnám, hogy volt egy különösen kedvenc tantárgyam, ugyanis mindet szerettem, viszont kézimunkázni és rajzolni nem. Nincs kézügyességem. Különbözik minden tiszta egyes volt [Vagyis csupa jeles – a háború előtti iskolarendszerben az egyes volt a legjobb osztályzat Csehszlovákiában is. – A szerk.]. Csak az a rajz. Mivel a jegyeim jók voltak, nem akarták elrontani a rajz miatt a bizonyítványom. Felőttkoromban varrni is tanultam, de nincs hozzá hajlandóságom, nem szeretek varrni, ezért otthagytam.

Iskoláskoromban a többi gyerekkel pajtáskodtam a szomszédságból. Más zsidó gyerekkel nem barátkozhattam, mert egyszerűen nem volt senki más. Az iskolában engem nem érintett az antiszemitizmus. A szlovák iskolában pedig nem értettem, hogy mit mondanak. Az iskolában csak a többi gyerekkel barátkoztam, azok voltak a barátnőim. Nem tettem köztük különbséget. Nem szoktunk mi semmi különlegeset csinálni. Ha nem tudta az egyikünk a tananyagot, akkor kereste, hogy melyikünk tudja. Nagyon szigorú volt a tanító bácsi. A tananyagot mindenkinek tudnia kellett. Ha nem tudta, akkor becsukták estig az iskolába.

A sok elfoglaltság miatt alig maradt szabadidőm. Otthon takarítani kellett, tömni és kopasztani a libákat. Sokszor hatvan-hetven libát is összeszedtünk. Jaj, amennyit én dolgoztam! A ganéjt hánytam ki a libák alól, vizet hordtam nekik. Ez volt az én dolgom. Nagyon szerettem énekelni munka közben. Kedvenc énekem? Hát, ami éppen jött. Nagyon egyszerű falusi életet éltünk. Kirándulni az iskolából jártunk, ott van egy gyönyörű erdő, oda elvittek. Különbözik nem. A szünidő alatt is dolgoztam, mint egy ló. Szórakozni se jártam a többi gyerekkel, sehová nem jártunk. A helyi szövetkezetben búcsút vagy táncmulatságot szoktak rendezni. Imádtam a zenét. Szegény boldogult édesapám, szemben velünk volt egy kocsmá, nem a bácsikámé, hanem egy másik kocsmá. Apám nem engedett el oda, csak az utcaajtóból nézhettem a mulatságot. Féltettek engem nagyon. Szinte virágcserep alatt neveltek a szüleim.

Az ünnepnapokon és szombaton iskolába kellett menni és imádkozni. Amikor hazajöttünk, megebédeltünk, leültünk és imádkoztunk. Igaz, nemcsak otthon kellett ülnünk. Kimehettünk játszani a barátokkal is, de csak a ház elé, hogy szemügyben legyünk. A barátok a szombatot

tudomásul vették, ennek ellenére mindig megkínáltak bennünket más háznál is, de mi nem ehettünk. „Jaj, de bolond vagy, Jolánka, Lenke, egyetek.” Nem is nyúltunk hozzá, nem volt kóser. Az első tréfit [lásd: tréfli] a verebélyi gettóban ettük, onnan kapálni vittek minket Mányába, a plébános úrhoz. Ott már meg kellett enni a tréfit, de bizony sírva nyeldestük.

A család nem járt vendéglőbe. Az apukám sem járt, mondjuk, kártyázni a barátokkal, esetleg ha ellátogatott a szomszédba egyszer egy héten. Nagyon le volt foglalva. Minden nap járta a közeli falvakat a baromfi miatt. Nem is maradt ideje a szórakozásra.

Autóban először a front után ültem. A front előtt nem. Kislányka lehettem, amikor először láttam autót, de meg kell mondanom, bizony félttem. [Bars]Besén is közlekedtek autóval, de ritkán. Talán négy éves lehettem, amikor először utaztam vonattal. Rádiót is akkor hallgattam, amikor nagylány voltam. Kislánykoromban nem volt rádió.

Volt egy édestestvérem, Huber Lenke, a húgom, és két mostohabátyám, Huber Lajos, az idősebb és Huber Elemér [A két báty az apa első házasságában született, tehát féltestvérei voltak. – A szerk.]. Lajos 1908 augusztusában született Pesten. Nem tudom pontosan, hol éltek. Az Elemért nem tudom, hol született. Lehet, hogy ő is Pesten, lehet, hogy nem. Nem tudom pontosan, és akkor minek hazudjak. Lenke 1927. június 2-án született [Bars]Besében, két évvel fiatalabb tőlem. Most Izraelban él.

A húgommal töltöttem a legtöbb időmet, mivel otthon volt. A fiúk nem tartózkodtak gyakran otthon. A bátyám valahol kereskedőnek tanult ki. Amikor megnősült, akkor Ostraván lakott. Az Elemér bátyám műbútorasztalosnak tanult ki. Gyönyörűen dolgozott.

Lajos Ostravára nősült. Nagy gyümölcs- és zöldségüzletet nyitottak. Ott élt három-négy évig, de aztán meghalt a felesége, Politzer Sárika. Magyar lány volt. Megismerkedett a Sárikával, és aztán Ostravába mentek. A sógornóm még a csehek alatt meghalt, utána maradt egy három- vagy négyéves gyerekecske, a Tomi. A bátyám 1938-ban, amikor magyarok lettünk [lásd: első bécsi döntés], elhozta őt ide. Elhozta ide hozzánk, mert Ostravában nagy káosz uralkodott. Csak a gyerekecskét hozta, ő maga visszament. Miután beindult a zsidóüldözés, ő is hazajött. Nem sokáig maradt meg, bevitték munkaszolgálatra Debrecenbe, ahol 1939-ben vagy 1940-ben másodszor is megnősült. A másik felesége Silber Malvinka. Mind a két feleség zsidó lány volt. Tomika, a gyerekecske aztán itt maradt. Ötéves koráig mi neveltük. Nagyon rosszacska volt, mi akkor az iskolában voltunk. Az édesanyám elvitte őt a szomszédba a másik gyerekekhez. Jaj, de sokat szenvedtem én. Amikor öt éves lett, az apja elvitte Debrecenbe. Aztán már ők nevelték az új feleségével a gyereket. Amikor jött a zsidóüldözés, hogy menni kell, akkor őket csak ide vitték, Ausztriába [A Debrecenben bevagonírozott 6800 zsidó személyt Strasshofba irányították. – A szerk.]. Szerencsére mind a ketten visszajöttek, a sógornóm is és a gyerek is. A Lajos bátyám is túlélte, és így mind életben maradtak.

A háború után három hónapot a szomszédban laktunk, nekik se volt mit enni, de inkább nekünk adtak, mint ők ettek volna. Mondom a húgomnak, Lenkének, amikor visszakaptunk néhány bútordarabot, és úgy-ahogy berendeztük a házat: „Tudod mit, Lenkém, te jobban ismerős vagy Pesten, én nem tudom magam ott kiismerni. Ül fel a vonatra, és menj el Debrecenbe, kíváncsi vagyok, hogy hazajött-e a bátyám, a sógornóm vagy a kisgyerek.” Hát ül a Nyugati pályaudvaron, és egyszer csak hallja: „Jolánka, Lenke, Jolánka, Lenke.” Keresett ott minket, képzelje el, a bátyám.

Aztán elutazott Debrecenbe. Talán három nap múlva hazajött. „Mit gondolsz”, azt mondja, „a Lajos bátyánk is él, Malvinka, a sógornő és a gyerek is.” Aztán egyszer csak jött a bátyám, egyedül, meglátogatott minket. Hálóinget meg egy ruhát hozott, tudom. [Bars]Besén is kaptunk valamit, mert nem volt semmink. Amikor beért a faluba, olyan sírást még nem hallott. Itthon van a Huber Lajos! Még ilyet. Egyik a másikhoz futkosott. Mikor halt meg a Lajos? Nem tudom most pontosan.

A háború után hazajöttek Debrecenbe. Onnan 1949-ben kimentek Izraelba. Tomikán kívül más gyerekük nem született. Tomika nem is tudom, valamilyen kereskedelmi iskolát végzett. Már meghalt. A felesége és a kislánya kint van Kanadában, ott élnek. A lánya férjhez ment, és született egy kislányuk.

Elemér a fronton maradt. [Bars]Besén járt elemibe, és aztán Léván végzett műbútorasztalos inasiskolát. 1920-ban született, nem tudom, melyik hónapban. Azt sem tudom, mikor tűnt el a fronton, nem kaptunk értesítést. Komáromba vitték munkaszolgálatba, és nem jött vissza.

Lenke elemibe járt. A húgom csak privát tudott tanulni. Elment Pestre varrónőnek tanulni. Pesten élt a Sándor bácsi, a rokonunk, és ő meghívta hozzájuk. Sándor bácsinál lakott, nála kosztolt. Nem tudom, hogy zsidó családnál tanult-e varrni a húgom. Mielőtt elvittek volna minket, akkor gyorsan hazahívtuk. Azért hívtuk haza, hogy velünk legyen, ha visznek. Együtt legyünk.

Mindig arra ügyeltem, hogy a húgommal legyek. 17 éves volt, mikor elvittek minket, én meg 19. Amikor visszajöttünk [Bars]Besére, akkor a szomszédoknál laktunk kábé három hónapig. Kálnaiéknak hívták őket. Nem volt nekik se enivalójuk, de azért befogadtak. Ott voltunk pár hónapig, velünk szemben laktak. Amikor a deportból visszajöttünk, akkor a Lenke férjhez ment. Én március 21-én, a húgom 1946 júniusában vagy júliusában, már nem tudom, hányadikán ment férjhez az egyik unokatestvérhez, Weiss Éliáshoz, aki pár évre a házasság után meghalt, mert szívbeteg volt. Lenke másodszor is férjhez ment, pár évvel az első férj halála után. A második férjét Gubidov Bélának hívták. Talán Sellyéről [Vágsellye] származott, de nem tudom biztosan. Ebből a házasságból nincs gyerek. Az első házasságból két fiú született. Az egyik Baruch, a másik Jichak. A Baruch talán most 55 éves, a másik meg 53, nem tudom pontosan. Lenke [Duna]Szerdahelyen lakott a második férjével. Az első férjével Karlovy Varyban laktak. Miután másodszor is férjhez ment, [Duna]Szerdahelyre hurcolkodtak. A második férjének a feleségével unokatestvérek vagyunk, ő meghalt, és akkor elvette a testvéremet. Aztán kimentek Izraelbe. Repülővel utaztak, de csak ketten a férjével. Talán Prágából indultak. A falut, ahol letelepedtek Jivnének hívják. Pár évig ott laktak. Aztán Jeruzsálemban is laktak pár évig, és most már Rechovoton telepedtek le. Izraelban Lenke egy kórházban dolgozott mint ápolónő. Bélát a postán alkalmazták. [

Minden zsidó hagyományt betartottunk. Az őszi ünnepeket, a Ros Hasanát a Jom Kipur, a Hanukát a Purimot, aztán volt a húsvét [Pészah] és a pünkösd [Sávuot]. Ezeket mind tartottuk. Olyankor nem dolgoztunk. A Ros Hasanára nem volt nagyon szabad dolgozni, de főzni lehetett. A Ros Hasana kábé kétnapos ünnep. Húslevest főztünk, barheszt, tortákat, süteményt sütöttünk. Az előestén húslevest, barheszt, becsinált húst ettünk. Másnap sült hús, tarhonya, kompót, sütemény volt az asztalon. Újévre felvágott répát tálaltunk [Azaz olyan sárgarépa-főzeléket, amelyben karikára vágják a sárgarépát, megforrosított zsírba tették, mézzel meglocsolták, puhára párolták, majd zsírára lesütötték. Liszttel megszórták, és húsleveslével felengedték. – A szerk.]. Répa, alma volt lereszelve dióval, sült libamáj, méz, cukor stb. Az anyukám az ünnepekre gömbölyű barheszt sütött [Vagyis édes barheszt. – A szerk.], máskor meg fonottat. Most is fogok csinálni. Másnap ugyanaz.

Hal is szokott lenni a terítéken, de nem gyakran, ugyanis halat nem lehetett kapni [Bars]Besén. Léváról hordta szegény édesapám, akkor megcsináltuk a dióshalat, ilyen halat, olyan halat meg mindenfélét [lásd: halételek]. Az imaházban a sófáron játszottunk, az őszi ünnepekkor fújták meg. Léván a pap [rabbi] fújta, de [Bars]Besén, ahol mi voltunk, ott csak egy zsidó ember fújta. Hermann vagy Schwarz, inkább Schwarz volt a neve.

A Jom Kipur előtti napon eljött Kálnáról a Sax vagy a Herstich bácsi. A baromfinak megmostuk a lábát, és mielőtt levágta, akkor a feje fölött forgatta. A nők a csibét, a férfiak a kakast forgatták. Nem voltak fehérek, amilyen volt, azt [lásd: kápóresz]. Megmostuk a lábát, és amikor ki volt kóserolva, a fejét és a lábát át kellett dobni a háztetőn. Akkor böjtöltünk. Nem mentünk este a Kol Nidrére, nem mentünk oda. Arra csak a bátyáim és az édesapám mentek, egész este ott imádkoztak. Másnap estig nem ettek semmit. Mi, lányok csak a Jom Kipur reggelén mentünk oda gyalog. Este hazajöttünk és vacsoráztunk. Az anyuka húslevest és becsinált húst főzött mint első ételt a böjt után.

A Hanukát magunknak tartottuk. Gyertyát kellett gyújtani, minden nap eggyel többet. Nem is tudom, talán nyolcat, jobbról balra. Minden nap. Akkor is sokat imádkoztunk. Az nagyon szép ünnep volt. Nem kaptunk minden gyertyagyújtásnál ajándékot, csak a végén. A Hanuka alatt csak azt a munkát végeztük el, amit muszáj volt. Az édesapámmal trenderlit [lásd: denderli] játszottunk. Megforgattuk, héber betűkkel volt díszítve. Én nem is tudom, hogy pénzért játszottunk-e vagy csak olyan gyerekesen. Mogyoróért, cukorkáért meg ilyesmiért. Van még ma is trenderlim, a testvérem küldött egyszer.

A Szükotra [lásd: Szukot] az udvaron állítottunk bódékat, ott ebédeltünk, és ott vacsoráztunk. Az édesapám kikocsizott az erdőbe, onnan hozta a fát, amiből felállította. Csak a bódében étkezhettünk. A Purimra kindlit sütöttünk. A kindli rendes gyúrt tészta. Megfőztük a diót és megtöltöttük [A Purimra készült kindli kelt tésztából készült, dióval vagy mákkal töltött tekercs, hasonló a beiglihez. – A szerk.]. Mindenkinek vittünk ajándékba a kindliből, narancsból és a datolyából. Az édesanyám két testvérenek, a Löwyéknek is vittünk. Zsidóknak ajándékoztuk, de ha jött valaki, akkor mindenkinek adtunk. Mi, gyerekek nem szoktunk maszkokba öltözni. Nem, az csak Léván volt szokás. Mi csak nagyon szerényen tartottuk, és különben is mi voltunk az egyetlen zsidó gyerekek [Bars]Besén.

Pészahra először nagytakarítást rendeztünk. Még a zsebeket is kiforgattuk, mindent rettentően kitarítottunk [lásd: homecolás]. Mindent elmozdítottunk a helyéről. A tűzhelyet is kiégettük. Reggel kilencig lehetett kenyeret enni. Aztán megjött a húsvét. Tisztaság uralkodott mindenütt, gyönyörűen, kenyeret nem volt szabad enni, csak maceszt. Azt is a szomszédoknak adtuk. Természetesen külön edényünk is volt, a pészahi edényt a padláson tároltuk. Délután jött egy bácsi vagy egy néni, azoknak eladtuk a tréfli edényt. Öt vagy tíz koronát kellett neki adni. Amikor elmúlt a Pészah, akkor mi azt duplán adtuk vissza .

Szédereste sült nyak volt [Pészahkor szoktak ún. pulykakroppot csinálni: egy pulykakakas nyakbőrét darált pulykahússal, áztatott és jól kinyomott macesszal, tojással, sóval töltötték meg, mindezt a nyakbőrbe töltötték, középre egy kemény tojást raktak, a nyakbőrt bevarrták, és az egészet előbb egy kis vízben megabálták, majd libazsírban pirosra sütötték. – A szerk.] Dió, tojás, torma volt az asztalon. A torma zöldje képletesen a keserűséget jellemezte. Éliást egy pohár bor várta. A konyhaküszöbre egy teknő vizet tettünk, mert ott jön be az Éliás, az volt a tender [azaz

trend]. És aztán végig a pészahi Hagadából imádkoztunk. Macesz, maceszgombóclevés volt, és este tormaszósz volt hússal, utána kompót. Uborkát is csináltunk, húsvéti uborkát, de azt ott készítettük a kút alatt, nehogy tréfi menjen bele. Jaj, de butaság volt az egész élet, ma már nem csinálom, én már nem csinálom. A széderestén a legfiatalabb Lenke szokta az apukát faggatni. Mindig a Lenke kérdezte a Pészahhal kapcsolatos kérdéseket, az is egy butaság volt.

Talán a Purim vagy a Hanuka volt a legkedvesebb ünnepem. Nyáron megtartottuk a tejes napokat is. Persze akkor nem ettünk, csak tejet és tejes ételeket. Akkor csak tésztafélék kerültek az asztalra, húst nem ettünk [lásd: nájntég].

A péntek este gyönyörű volt nálunk. Én is hosszú ujjú ruhában jártam, a húgom is. Péntek este muszáj volt imádkozni. Aztán következett az ünnepi vacsora. Evés előtt imádkoztunk, evés után is. Muszáj volt imádkozni. A sakter bácsi tanított minket imádkozni, de én már el is felejtettem héberül. Mindent elfelejtettem, mialatt Auschwitzban voltam. Amikor kitelt a szombat este, volt ez az avdóle [Havdala], ez egy ilyen hosszú csavart gyertya, akkor ezt meggyújtottuk. Pálinka vagy valami ilyesmi is volt, akkor is imádkoztunk, majd eloltotta a gyertyát. Vége lett a szombatnak.

Májat is vettünk, télen azzal is foglalkoztunk. Minden vasárnap hordtam be ide, Lévára. Gyalog ki a vonathoz. Minden vasárnap vagy szombat este vettük meg, azután, hogy feljött a csillag. Ott ült öt-hat-hét vagy tíz asszony, de nem vehettük meg, míg nem jött föl a csillag [Az első három csillag feljövételével van vége a sábesznak. – A szerk.]. Nem is kereskedtek szombaton. Nem. Télen szombaton nem tettünk a tűzre fát. Valakit mindig behívtunk az utcáról. Valaki mindig bejött a gyertyatartónkat eltenni, a tűzre tenni, az ismerősök ezt már tudták [lásd: szombati munkavégzés tilalma; sábesz gój]. Ha hétköznapi vonattal utazott az édesapám vagy a bátyáim, akkor még vitték a tfilint magukkal, és a vonatban imádkoztak. Ennyire bolondok voltak. És aztán irány Auschwitz.

Az apuka elmondta az esti áldást, és akkor is, amikor véget ért a sábesz. Fejünkre tette a kezét, és úgy áldott meg minket péntek este. Az anyuka péntek este húslevest és becsinált húst, barheszt készített, reggelire túrós buktát vagy kakaós kalácsot sütött. Sóletet is szokott csinálni minden szombatra.

Snórerok is jártak hozzánk [lásd: snorrer]. Mindegyiknek adtunk enni, némi pénzt is. Kárpátaljáról érkeztek. Hetente egyszer biztosan jött valaki. Férfiak jártak, nők nem. Megetettük őket, valami pénzt adtunk nekik. Előfordult, hogy két-három snórer is eljött. Odaadtuk az ebédünket nekik, mi meg ebéd nélkül maradtunk.

A fiútestvéreimnek volt bár micvájuk [lásd: bár micvó]. Míg a fiúknak nem volt bár micvájuk, addig rövidnadrágban jártak. Akkor kapták először a kalapot és a hosszúnadrágot. De azután is jártak még rövidnadrágban. Bár micvára eljöttek a környékbéli falukból is, nagy ünnepélyt rendeztünk. Nagyfiúknak számítottak már ezután. A fiúk is hordtak taleszt, muszáj volt nekik, ugyanúgy, mint az apukámnak. Nekünk, lányoknak nem volt bát micvánk, mert a falun azt nem csinálták. Csak a fiúknak.

Hittanra a sakter tanított egyszer egy héten, amikor jött vágni. Akkor ottmaradt és tanított. Héberül tanultunk olvasni és imádkozni, de én magyar imakönyvből imádkozom. A fiúk az apukával tanultak imádkozni. Az apuka nem tanította a fiúkat a vallásra, mert nem volt rá idő. A szülők mindig arra vezettek bennünket, hogy vallásosak legyünk, és nehogy elhagyjuk a hitünket. Nem

tagadom le, én mindig azt állítom, hogy zsidó vagyok, de már nem sokat hiszek az egészből. Mert sokszor azt is mondtam, ha a Jóisten ránk gondolt volna, vagy lett volna akkor, mert ha ott elnézte azt a sok embert, akik meghaltak... pedig ez a munkája, a mindene. Sokszor már nem hiszek, mert nincs mit hinni. Már imádkozni is csak a szegény drága szüleimnek az emlékére imádkozom. Ők borzasztó vallásosak voltak. Nekünk nem volt szabad otthon még egy papírt se elrepíteni szombaton. Mégis aztán irány Auschwitz, hol volt akkor a Jóisten, miért engedte ezt meg?! Keresztények is voltak köztünk, emlékszem egy lányra. Kérem, te miért vagy itt? Kiderült, hogy az ükapjának az ükapja zsidó volt. Mondom, ez nagyon szép. Rettenetes.

Minden ünnepet megtartottunk [Bars]Besén is. Mi a gazdaságban dolgoztunk. Szombaton kiültünk a padra. Hányszor mondták: „Jolánka, jaj milyen jó dolgotok van! Ti szombaton se dolgoztok meg vasárnap se.” Karácsonyfánk nem volt, de megadtunk mindenkinek minden tiszteletet. Húsvétkor volt az a zöldcsütörtök, akkor a lakás tip-topra ki volt takarítva, az udvar, az utca [Zöldcsütörtök vagy nagycsütörtök – a keresztényeknél a húsvétot megelőző csütörtök elnevezése, amikor kezdetét veszi a legmélyebb gyász, elhallgatnak a harangok. – A szerk.]. Mindent tartottunk. Részben reformátusok is lakták a falut, a világon mindenkinek megadtuk a tiszteletet. Vagy Úrnapkor, akkor ugye végimentek a falun, nekünk is égtek a gyertyák az ablakban, és meghajoltunk, mindenki ünneplőbe volt felöltözve [Úrnap (Úrnapja) – keresztény ünnep, tk. az oltáriszentség ünnepe, amikor körmenetet tartanak, baldachin alatt körbehordozzák az oltáriszentséget, s közben a négy égtájnak megfelelően négy oltárnál jelképesen az egész világ elé állítják imádás végett. A pünkösdi utáni első vasárnapot követő csütörtökön tartják. – A szerk.]. Megadtuk mindenkinek a tiszteletet. A keresztényeknek úgy adtuk meg a tiszteletet, hogy vasárnap és ünnepnapkor nem dolgoztunk.

A holokauszt előtt csak otthon, a baromfival segítettem. Libákat, kacsákat tömtem, gyakran ötven-hatvan liba is volt a ketrecekben. Nem is lehetett akkor nagyon tanulni, mert érvénybe lépett a zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Csak azt dolgozhattam, amit otthon tudtunk csinálni. Segítettem a szülőknek. A kóserbaromfifarmot addig tudtuk fenntartani, amíg be nem jöttek a németek. Ahogy a németek bejöttek, akkor már lehetetlenné vált [lásd: Magyarország német megszállása]. A magyarok alatt lehetett csinálni, meg volt engedve az ipar is, minden. De ahogy a németek bejöttek, mindennek vége lett. Mi is alig éltünk, aztán már sehogy sem éltünk. Egy nap jöttek, hogy indulás a verebélyi gettóba, hogy pakoljunk össze. Ez 1944. május 8-án történt. Kocsikra ültünk, amit tudtunk, vittünk magunkkal, különben mindenünk otthon maradt. Éppen kislibáink keltek, talán ötven-hatvan vagy hetven darab is, azokat elvitték a szomszédba. Aztán amikor hazajöttem, kaptam tizenöt libát, azokat [Bars]Besén kihizlaltam. Nagyon rendesek voltak a szomszédok. [Bars]Besén nagyon rendes emberek laknak. A kritikus években sem volt az itteni lakosokban semmi antiszemitizmus. Nagyon rendes népek. Nehéz ezt újra felidézni, mert felszaggatja a sebeket.

Amikor az országban eluralkodtak a zsidóellenes megnyilvánulások, én továbbra is barátkoztam a régi osztálytársaimmal. Nagyon jóban voltunk. Még ma is, aki él, ha eljön Lévára, akkor meglátogatnak. Zsidó barátaim nem voltak, mert [Bars]Besén nem éltek magamkorabeli zsidók. [Bars]Besén, ahol én laktam, ott nem volt antiszemitizmus. Ott nagyon jó barátságban voltunk mindenkivel. Úgy voltunk, mintha testvérek lettünk volna. Hallottam persze az antiszemitizmusról, de otthon nem. Persze hozzánk is azért beszivárgott egy-két hír, ha valaki jött. Azért kimutatták, ha vidékről érkezett valaki. De az otthoniak nem.

A zsidóellenes törvények nagyon megkeserítették az életünket. Nagyon kellemetlen volt. Egy úr bejelentette, hogy május nyolcadikán be kell vonulni [1944-ben] a verebélyi gettóba. Két ember érkezett a faluba Verebélyből, azok utasítottak, hogy sárga anyagból varrjunk egy sárga csillagot, amit aztán mindig viselni kell... az édesanyám megvarrta. Mindannyiunknak ki kellett nyilvánítani, hogy zsidók vagyunk. Zsidók voltak ők is. A falubeli emberek csak sajnálkoztak, sírtak. Meg is mondták. Továbbra is normálisan viselkedtek velünk szemben.

Én már nem is tudom, hogy jött-e valaki, aki a faluban a zsidóellenes törvényeket kiadta. A faluban nem éreztették velünk. Néhány családnál az ágyneműt, takarókat rejtettük el. Mindent visszaadtak. Nem voltak azok nagy értékek, nekünk nem volt soha pénzünk. Ma sincs egy darabka aranyam sem, annyira nem szeretem. Mi nagyon jó viszonyban éltünk [Bars]Besén.

1944. május nyolcadikáig [Bars]Besén tartózkodtam. Délután jöttek Verebélyről, hogy csomagoljuk össze, ami a legfontosabb, merthogy a verebélyi gettóba megyünk. Az édesanyám, édesapám és mi ketten mentünk, mert a fiúk nem voltak otthon. A Lenke már akkor megérkezett Pestről. Amikor már láttuk, hogy rosszra fordul a helyzet, mert azért csak beszivárogtak a hírek, akkor hazaszökött. Az anyuka testvérei is jöttek, de azok másik kocsival érkeztek. A nagybácsim, nagynénim és a Löwyék. Ott volt egy bácsi, a menyé és a két gyerekecske. A fiú nem volt otthon, mert munkaszolgálatos volt. Kocsikon mentünk, siralmas volt. A falusiak, ahogy végimentünk az utcákon a kocsikkal, úgy sírtak. Nem tudok mást mondani, csak az igazat. A verebélyi gettóban tartottak minket talán két hétig, utána bejöttünk a lévai Dohánybevéltóba.

Verebélyből egy katolikus tiszteleteshez jártunk kapálni Mányába [Az egykori Bars vm.-ben lévő Nagymányáról vagy Kismányáról van szó; szlovákul Maňa, . - A szerk.]. Kineveztek egy felügyelőt is közülünk. Enni is kaptunk ott. Este meg értünk jöttek kocsival. Volt, aki főzött nekünk, ágyakon aludtunk. Kimenni nem lehetett a gettóból. Többször hoztak autókkal enni is. Amíg tartott a tartalék, addig főztünk. A gettóban negyvenen-ötvenen lehattunk. Pontosan nem tudom, mert nem bírok visszaemlékezni. Elhoztak ide Lévára. A Dohánybevéltóban a földön aludtunk, két hétig. Itt semmit sem csináltunk, csak kínlódtunk és sirattuk magunkat. Sirattuk a múltunkat, jelenünket. Itt két hétig voltunk. A Dohánybevéltóban a gazdagabb zsidókat kihallgatni vitték a német SS-katonák és a kakastollas tisztek [Azaz magyar csendőrök. - A szerk.], és vallatták, kikötötték őket. Ha összeestek, akkor újra meg újra felöntötték őket, és vallatták, hogy hová tették az ékszereiket és pénzüket. Kínozták őket. Végül elárulták, hogy hová rejtették, muszáj volt, mert akkor agyonütötték volna őket. Volt olyan is, aki nem mondta meg. Talán volt. De ha elárulták, akkor azokat is agyonverték, akik eldugták.

1944. június 13-án jött egy rendelet. Akkor már megjelentek az SS-katonák is. Amit tudtunk, azt vittük magunkkal, és bevagoníroztak. Három napig utaztunk éjjel-nappal a vagonokban. Vécézni egy vödörbe kellett a vagonban. A gyerekek sírtak, mert se víz, se enivaló nem volt. Ott a gettóban még valamit egymás között összeszedtünk, de amúgy semmit se adtak. Utazás közben enni és inni nem nagyon adtak, szomjasak voltunk. Nem mondták meg nekünk, így nem is sejtettük, hogy gázba visznek minket. Bejöttek az SS-katonák. Megfenyegettek, hogy a kést és az ollót azonnal adjuk le, mert ha nem, akkor az egész vagonot kiirtják. A gyerekek nagyon sírtak. Az én édesanyám is megbolondult útközben. Június 16-án, péntek este érkeztünk meg Auschwitzba. Egyszer csak megálltunk. Nagy ürességet láttunk. No, mondom, most már jól nézünk ki. Lengyel zsidó fiúk kezdték járni csíkos ruhában a szerelvényeket. Mindegyik vagonba belépett egy-két fiú,

ránk parancsoltak, hogy mindent hagyjunk ott a vagonban, semmit ne vigyünk magunkkal, csak azt, ami rajtunk van. Keservesen kiszálltunk, minden holmi nélkül. Az a rohadt Mengele már szelektálta az embereket. A lányokat külön, a fiatal fiúkat is külön, az öregembereket is külön, az öregasszonyokat külön. A fiatal mamákat, akik gyerekekkel voltak, őket is külön. Így csinálta, szelektált. Akit jobbra állított, az életben maradt, akit balra, az készen lett. Szegény boldogult édesanyám, ő megbolondult a vagonban. Az édesapám még most is a szemem előtt van, ahogy akkor ránk nézett. Aztán behajtották őket egy nagy helyiségbe, akkor nem víz folyott a csapból, hanem gázt engedtek rájuk. A haláluk után nem tették be őket mindjárt a krematóriumba, hanem még megnézték, hogy nincsenek-e aranyfogaik. Azokat is kiszedték, és úgy égették el őket. Betették azokat a csöpp gyerekeket a mamákkal együtt. Na, rettenetes egy állatok voltak azok.

A fiatal lányoknak ötös sorba kellett állniuk. Volt köztünk olyan fiatalasszony is, aki helyett a mamája vitte a gázba a kisgyereket, így legalább az egyikük életben maradt. Ötös sorba álltunk, egy nagy helyiségbe vittek be minket, ahol már vártak a szlovákiai zsidó lányok. Őket már legalább három-négy éve tartották ott fogva [lásd: Szlovákia (1939–1945); Zsidó Kódex; deportálások Szlovákiából]. Bementünk az egyik helyiségbe. Le kellett vetkőznünk ott mezítelenre, csak aki menstruált, annak a kötőt fönthagyták. Újra ötös sorba állítottak, átmentünk egy másik helyiségbe, ahol ezek a szlovák zsidó lányok tisztára lekopasztottak bennünket, mindenütt, még a nemi szervek táján is. Mindenütt szórtelenítettek bennünket. A következő helyiségben megeredt a csap, víz folyt belőle. Gondoltuk, hogy már biztos nem gázt fognak engedni. A zuhany után törölközőt kértünk tőlük. Még hogy mit nem akarunk, szappant is?! Még mit nem! Vizesen, dideregve egy ablak elé tereltek. Az ablakból lengyel zsidó fiúk osztogatták az öltözéket, semmi mást. A cipőnket meghagyhattuk. Csak a ruhát adták a vizes testre. Még szerencse, hogy nyáridő volt. Hát felöltöttük a ruhát, a méret persze senkinek nem illett ... az egyiknek a cicije volt kint... Ezek a ruhák szintén a deportáltaké voltak, a vagonban elhagyott csomagokból származtak. Fehérneműről még álmodni sem lehetett. Csak a cipő volt rajtunk, és az az egy szál ruha. Idegileg persze a tortúra alatt teljesen kikészültünk. Végül egy üres térre vezényeltek ki. Ahogy megláttuk egymást, nevtünk és sírtunk is egyszerre. Újra ötös sor.

Fából épült barakkokba kísértek. Én a harmadik sorban álltam. Állandóan csak arra ügyeltem, hogy a testvérem az ötös sorban mindig csak velem legyen. Egy barakkba legalább öt-hatszáz ember fért. Nem volt ott semmi, csak ablakok. Úgy aludtunk, hogy a cipőt a fejünk alá tettük. Ha beesett az eső, akkor megáztunk. Először mindenki kiabált, őrjöngött. Belépett egy SS-katona, szó nélkül lelőtt pár asszonyt, nyugalom lett. A hullákat ki kellett vinni a barakk elé, azokat reggel elvitték és elégették. Akik este belázasodtak, de reggel még éltek, azokat ki kellett hurcolni a barakk elé. Jött a kocsi, föltették őket, és bevitték a krematóriumba. Reggel, amikor felkeltünk, a „zahlappell”, a sorakozó volt. Reggel három órakor ébresztettek. A barakk melletti placcon sorakoztunk. Ott is ötös sorban álltunk, egyikünk a másikat melegítette. A reggelit kondérokban adták. Általában egy kis feketekávéból és kevés kis kenyérből állt a reggeli. Kivezettek minket ötös sorban, és hozták a reggelit. A német nők osztották az enivalót. Minden sor elején a fazékba, ami megmaradt a vagonokban, abba öntöttek kávé az SS-nők, akik vigyáztak ránk. Számolták, hogy hány kortyot iszunk. Öt kortyot volt szabad inni. A sor eleje öt kortyot ivott, akkor mindjárt át kellett adni a másoknak, harmadiknak, negyediknek, ötödiknek. Utána egész nap jóformán ruhátlanul, pedig ott olyan hideg volt nyáron este, mint nálunk decemberben vagy januárban, és nappal olyan meleg volt, mint júniusban. Az a kopasz fej. Semmit nem csináltunk, csak a földön ültünk, semmit a

világon nem tettünk. Délig majd megbolondultunk a hőségtől. Az ebédet szintén kondérokban hozták. Az is gyér lé volt, csóvány [A csalán népies neve. – A szerk.] , némi marharépa, esetleg egy kis gersli, kevés hús úszkált benne [Gersli – hántolt és párolt árpszem, malomipari termék. – A szerk.]. Húsfoszlányok. Az biztosan emberhús volt. Nem volt az se borjúhús, se disznóhús. Emberhús volt, ha nem is száz százalékra, de ötven százalékra biztosan. A kondérokban persze mindjárt nekiugrottunk. Többször is előfordult, hogy kiöntötték előttünk az ebédet a földre, akkor letérdeltettek bennünket ezek a zsidó lányok, akik már régebben ott voltak. Elkezdtek kiabálni: „Ti még moziba jártatok, szabadok voltatok, de mi már hány éve a pisinket ittuk!” Estére megint hozták kondérokban a feketét. Utána alvás a barakkban. Lefeküdtünk, csak a cipő volt a fejünk alatt. Így nyomorogtunk két hétig, már talán mondtam is, augusztus elejéig. Annak ellenére, hogy nem dolgoztunk semmit Auschwitzban, olyan gyöngék voltunk, hogy tisztára kikészültünk.

Két hétig voltunk ott. 1944. augusztus 2-án jött egy rendelet, hogy ismét vagonírozni fognak. Bementünk egy helyiségbe, ott is sorban kellett állni. Egy kombinét és egy bugyit adtak meg cipőt. Akinek rossz volt a cipője, az újat kapott, különben mindenkinek meghagyták a saját cipőjét. Mondom, hát gyerekek, remélem, hogy most már nem fognak bennünket a gázba vinni, ha így átöltöztettek minket. Amíg felöltöztettek minket, eltartott reggelig. Reggel kivittek minket egy állomásra, ahol – úgy emlékszem –fazekakból káposztalevest ittunk. Utána jöttek a vagonok, bevagoníroztak minket. Legalább négy vagy öt napig utaztunk. Közben azért adtak enni kenyeret, én nem is tudom, egy kis vajjal, és szalámi is volt. Aztán újból bevagoníroztak, és mentünk majdnem két hétig. Majdnem étlen-szomjan. Délben feketét és szalámit kaptunk, mert ott főzni nem tudtak. Amikor elkezdtek bombázni, akkor az SS-katonák mind elszaladtak, otthagytak minket a nyílt vagonokban. Nekünk már mindegy volt. Egyszer csak megálltak a vagonok. 1944. szeptember 19-e volt. Egy német kommandant vett át bennünket. Nagyon rendes ember volt. Willinek hívták. Leszállítottak minket a vagonokból, több vagon volt. Ismét ötös sorba rendeződtünk, úgy hagytuk el a vagonokat. A Hessisch-Lichtenau városon keresztül meneteltünk ötös sorban [Hessisch-Lichtenauban Buchenwald egyik melléktáborra volt. – A szerk.]. Az ablakban a német nők nem tudták, hogy kik vagyunk, rabok-e vagy bolondok. Aki cipőt kapott, volt benne zsinór is. Ebbe a cipőfűzőbe csomagoltuk azt a darabka kenyeret, amit útra adtak. Ők nem tudták, miféle ruha van rajtunk, és az a kenyér is... sírtak az ablakokban a német nők. Nem tudták, hogy mi rabok vagyunk... kopaszon. Jó darabot gyalog ötös sorban. Végre megállt a menet. Láttuk, hogy barakkok meredeznek előttünk. Zöldre voltak festve. Délután értünk oda. Minden ötös sort ide irányítottak... én mindig arra vigyáztam, hogy a testvérem mellettem legyen. A barakkban emeletes priccsek voltak, rajtuk egy pokróc és egy kapric [kispárna].

Mindenki elfoglalt egy ágyat magának. Rettenetes helyzetben voltunk, nem ettünk semmit, korgott a gyomrunk. Mindenki kapott egy félliteres bögrét és egy kanalat. Hát akkor az egekben voltunk, hol láttunk mi kanalat! Egy ebédlőbe tereltek bennünket, ott pedig asztal és szék várt ránk. Atyaúristen, mikor ettünk mi asztalnál és széken ülve?! Levest kaptunk, csak marharépa volt benne meg egy kis krumplics, már aztán azt is tettek bele, és itt-ott húsfoszlány. Egy tányért is adtak. Képzelték, hogyan sírtunk, amikor két hónap után tányérból ehettünk. Evés után lefeküdtünk. Két hétig pihenhattunk, mert olyan rossz állapotban voltunk. Két hét után beosztottak minket a muníciós gyárba. A gyár egy völgykatlanban volt. Oda jártunk dolgozni három műszakba. Ha reggelesek voltunk, akkor már három órakor volt az ébresztő, pedig reggel hattól kezdődött a műszak. Hattól kettőig dolgoztunk, a másik műszak kettőtől tízig tartott, a harmadik műszak pedig

tíztől hatig. Munka után vonattal szállítottak vissza, de gyalogszerrel is mentünk. Egy-kettő otthon voltunk. Mindig kérdezősködtünk, mi van ebédre, mi van vacsorára. Amikor reggeli műszakról hazamentünk, akkor ebédet kaptunk, amikor éjszakások voltunk, akkor csak kávékat kaptunk meg egy darabka kenyeret egy darabka vajjal.

A műszak után lefeküdtünk, és azt csinálhattunk, amit akartunk, nem törődtek velem. Voltak köztünk íróknak, orvosok, mindenféle volt köztünk. Még egy nótára emlékszem.

„Nem vagyok én már az, aki voltam, Lichtenauban fogoly vagyok én.
Egy kis szám a nagy fogolytáborban, mindenem a biztató remény.
Álmaimban sokszor hazajárok, várnak rám, akiket szeretek.
Este aztán, amikor munkába állok, szomorú valóra ébredek.

Nem vagyok én már az, aki voltam...

Nem vagyok én már az, aki voltam, Lichtenauban fogoly vagyok én.
Egy kis szám a nagy fogolytáborban, mindenem a biztató remény...”

Nem emlékszem már tovább... Mennyi nótát énekeltünk, amikor munkába indultunk. Az SS-nők csak biztattak, hogy énekeljünk magyarul, úgy tapsoltak. Akkor énekeltünk a kínunkban:

„Ettem krumplit, jó sok tökkel, tököt krumplival.

Külön főzve változatosan. De aztán jött vasárnap, zahlappell [Ekkor osztottak be a munkába]
Manci mondta, drága, menni kell.

Nagy siktába raktak minket ám,
Sej az angyalát.”

Aztán még mire emlékszem...

„Erdőn jössz, jössz, jössz, erdőn mész, mész, mész,
Pokrócokba tesznek, hogyha kimerülsz...”

Sokat énekeltünk, de már nem kapcsol az ész. Aztán Romániából is voltak intelligensebb emberek, akik tudtak németül, ők osztottak be mindig munkába. Munka után aztán csinálhattunk, amit akartunk. De hát mit csináltunk, kiültünk az udvarra, hol lefeküdtünk, hol énekeltünk, mert hát mit lehetett ott csinálni?

Ez így ment augusztustól egész márciusig. Amikor egyszer a reggeli műszakban voltunk, akkor jöttek az SS-nők és -férfiak, a Wehrmacht katonái: „Los, los, los”, hogy gyorsan ötös sorba rendeződjünk. Visszavittek a lágerba, és felraktak minket a vagonokba. Még elfelejtettem mondani, hogy a munkahelyen csapok voltak, ott szoktunk zuhanyozni, amikor csak akartunk. Amikor evakuálták a lágert, megolvastak minket. Talán hatan vagy heten hiányoztak. Az erdőbe jártak krampácsolni. Úgy hívtuk, hogy a Waldba mennek. Erdőbe jártak. Persze, ők megszöktek. Holland zsidó férfiak voltak. A németek le akarták löni az egész csapatot, de aztán valahogy mégiscsak előkerültek. Nem tudom, mi lett a büntetésük. A tábort evakuálták, nem akarták, hogy az oroszok szabadítsanak fel. Halálmenetre indultunk. Nagyon sokáig meneteltünk éjjel-nappal gyalog. Három vagy négy hétig gyalogoltunk, az úton azt ettük, amit találtunk, marharépat vagy nyers krumplinak a héját. Mosakodni végképp nem lehetett, se semmit, rettenetes egy helyzetben voltunk. A menetelés három vagy négy hétig éjjel-nappal tartott. Aki nem bírta jönni, azt lelőtték. Enni nem

kaptunk semmit. Amikor gyalogoltunk, akkor sokszor elfutottak az SS-katonák, amikor bombáztak, de nekünk mindegy volt, mi ott maradtunk. Amikor vége volt a bombázásnak, akkor visszajöttek.

Egyszer bevittek minket egy olyan majorba, ahol sok disznó volt. Ott pihentünk, mert közben azért hagyták, hogy pihenjünk. De mosakodni nem volt hol, persze, akkor már nem volt meg a menesz se. Akkor megkértük, tudom, hogy a Neumann bácsi volt, hogy engedje meg, hogy vihessünk abból a krumpliból, amit a malacok ettek. Megengedte, aztán amikor mondta, hogy „genug” (elég), nem vittünk többet. Három testvér is volt velünk, ők azonban nem fogadtak szót. Az egyik testvér odament a krumplihoz, amikor már meg volt tiltva. Minden további nélkül lelőtte őt. A többi testvérral az udvaron egy nagy gödröt ásattak, ahová a ganéjt hordták, oda temették a testvérüket. Három napra rá aztán felszabadultunk. Éppen úton voltunk, mentünk, mentünk, és egyszer csak látjuk, hogy az SS-katonák eldobálják a fegyvereiket. Egyedül maradtunk. Felnéztünk az égre, és látjuk, hogy közeledik egy amerikai gép fehér zászlóval. Istenem, mondom, már felszabadultunk. Most nem tudom pontosan, hogy Wurzenben vagy Riesában szabadultunk-e fel [Mindkét helység Németországban, Szászországban van.]. Március huszonkilencet mutatott a naptár. Nem olyan tiszta az agyam, már nem tudom pontosan. Mi aztán ott rettentően sírtunk, neveltünk egyszerre. Volt, akik megtalálták a hozzátartozóikat. A városban maradtunk, már nem is tudom, egy vagy két hétig. Az amerikai katonák adtak enni. Azt hiszem, hogy karanténban tartottak egy hétig. Rendes ruhát is kaptunk. Ha valamit találtunk, akkor főztünk magunknak, de ott enni is adtak. Utána szétengedtek minket, de megmondták, hogy aki pihenni akar, elviszik őt egy hónapra valahová Németországban.

Nem akartam menni pihenni, azt mondtam a testvéremnek: „Gyere, a szülők már biztosan otthon vannak, én már nem megyek sehová.” Aztán megtudtuk, hogy a gázba adták őket, de hogy voltak ők otthon! Toltunk magunkkal egy kis kocsit. Bementünk a német házakba, ahol egy kis dolgot, amit összekaptunk, oda raktuk, amikor felszabadultunk. Magyarán szólva, mentünk a házakba „rabolni”, hogy úgy mondjam. A kocsikát csak úgy húztuk magunk után. Amit összeraboltunk, beletettük. Nem voltak ott már az SS-családok. Amit láttunk, azt mindent vittünk magunkkal. Hol egy ruha, hol egy cipő, mit tudom én. Meg is fürödtünk ott, mert bementünk a házakba. Amikor hazafelé indultunk, minden ház elé teát és főtt krumplit tettek ki a német asszonyok. Ahogy mentünk, mentünk, egyszer csak megállt mellettünk egy nagy teherkocsi. Oroszok voltak. Én nem is tudom, de akik többet tudtak szlovákul, azok megértették. Orosz katonák voltak, hárman vagy négyen. Azt mondták, hogy ők Prágába mennek, és hogy mi hová valósiak vagyunk. Ha akarjuk, akkor ők elvisznek minket, mert mondtuk, hogy szlovákok vagyunk. Felpakoltunk, és elvittek minket Prágába. Nem bántottak, én és a testvérem is olyan tisztán jöttünk vissza, mint ahogy elmentünk. Voltak köztünk jobb lányok is azért. Esténként, ahogy felszabadítottak minket, lehetett menni táncolni meg mindent. Én nem mentem sehova se, a testvérem se. Az oroszok felpakoltak minket a teherkocsira, és elvittek Prágába. Bevittek egy privát házba, ahol mindjárt lefektettek. Mi voltunk, én a testvéremmel, aztán Ukrajnából egy lányka, az volt a mi ötös sorunk, aztán a Pressburger Ibolya Hlohovcéről [Galgóca], a Gabika Liléről [Bars]Besétől három kilométernyire. Mind a öten ott aludtunk fehér ágyban. Atyaúristen! Mikor aludtunk mi fehér ágyban?!

Amikor Prágába értünk, és ott aludtunk, reggel újra neki a gyaloglásnak. Hol gyalog, hol vonaton, mert azért felvettek. A szabad ég alatt aludtunk. Azért lassacskán hazaértünk. Kábé május végén érkezünk haza. [Bars]Besén aztán elváltak az útjaink. Ment tovább a három kislány. Az egész úton mindenki sírva fakadt, akivel csak találkoztunk. Enni hoztak ki. Útközben csak-csak megpihentünk.

Estefelé volt, mire gyalog beértünk [Bars]Besére. Én tele voltam kelésekkel. Az egész testem tiszta kelés volt. Nem menstruáltunk, azt hiszem, brómot tettek az ételbe, hogy ne legyen meg. Keservesen hazaértünk, a főúton laktunk [Bars]Besén. Minden összetörve, kitörve, valakik laktak is ott. Az első szobában még ott volt a szalma, ahol aludtak az orosz katonák. Tetvesek nem voltunk, mert mindig le voltunk kopasztva. Bennünk se volt tetű. Jolán néni a szembeni házból nem is volt otthon, de valaki megmondta neki, hogy otthon vannak a Huber lányok. Szaladt is rögtön haza, enni adott, ágyneműt húzott, ott maradtunk három hónapig. Gyönyörűen gyarapodtunk. Vajlingokban főzte ki nekünk a tésztát, de mindig elvitte, mert félt, hogy meghalunk, ahogy ki voltunk éhezve. Átjöttek nekünk segíteni, hogy egy kicsit rendbe hozzuk a lakást, padlót súrolni. Később aztán már otthon aludtunk.

Amikor már egy kicsit fölépültünk, azt mondom a testvéremnek: te, Lenke, menj el abba a Debrecenbe, te úgyszint ott tanultál varrni Pesten, te kiismered magad ott. Nincsen otthon valaki a családból? Az egyik bátyám ugyanis oda nősült, a másik nem volt nős. Ült a Lenke a Nyugati pályaudvaron, egyszer csak hallja: Lenke, Jolánka, Lenke, Jolánka! A bátyám minket keresett. Együtt mentek aztán Debrecenbe, ők ugyanis hamarabb otthon voltak. A Lajoséknál voltam, mondta a Lenke, ők mind a hárman otthon vannak. Akkor csak sírtunk, és sírtunk.

A lakásunkban nem lakott senki, csak az orosz katonák, de azok is csak akkor, ha jöttek, ott aludtak egy-két éjjel, de gyalázatos piszkot hagytak maguk után. Amikor kicsit magunkhoz jöttünk, nekem a szomszédban ott lakott a Jolán néni. Hatvan kislibánk volt náluk. Május 8-án vittek a gettóba minket. Akkor már ki voltak kelve, és odaadtuk nekik ezeket a libákat. Visszakaptam tőlük összesen tizenöt libát, ezeket otthon kihizlaltam. Nagyon rendesek voltak a szomszédok. Egy másik helyen zsír volt eltéve, azt is visszaadták. Az ágyneműt is, mindent egy szálig visszakaptunk. Én otthon maradtam a libákat kitömní. A testvérem bejött Lévára, varrt. Tavaszra én is bejöttem, és március 21-én már megvolt az esküvő.

Én nem akartam kivándorolni Izraelba, pedig a testvérem kiment. Én itt vagyok otthon, már hányszor hívtak, hogy menjek, de én nem megyek sehová, mert itt vagyok otthon. Különben is babát vártunk. 1947-ben megszületett a boldogult Lackóm. A testvérem azért döntött úgy, hogy kivándorol, mert a férje akarta így. Ők unokatestvérek, a boldogult édesapám meg a testvérem férjének az anyja testvérek voltak. Hiába könyörgöttünk neki, ne menj hozzá, mert ebből csak hülye gyerekek lesznek. De hála az Istennek, két fia született, és nagyon stramm gyerekek.

[Bars]Besén nem voltak olyan barátaink, akik kimentek Izraelba. A barátok közül, akikkel együtt voltunk a koncentrációs táborban, kettő meghalt, a többivel csak leveleztünk. Az otthoniak közül csak a testvérem vándorolt ki. Fehér Ági maradt csak itt. Szomorú dolgok ezek.

A politikát abszolút kizártam az életemből. Nem akartam a múltamról tudni. Ez egy nagy fájó pont. Még most is nagyon sokat sírok. Még most is kétszer egy héten a koncentrációs táborról álmodom. Amikor a táborban voltam, álmomban meg mindig otthon voltunk. Amikor felébredtünk, akkor meg a koncentrációs táborban találtuk magunkat.

A férjem nem volt koncentrációs táborban, ő csak munkaszolgálatot teljesített Erdélyben. Hazafelé menet, amikor már véget ért a háború, akkor az oroszok elkapnak hat vagy hét fiút, és Oroszországba vitték őket [lásd: málenkij robot]. 1945 november 25-én tért haza. Szénbányában dolgoztatták őket. Jött egy zsidó ember, azért bejöttek, ha erre járt valaki. Vicceltek, „Te, Jolika, te

miért nem mész férjhez?” Erre azt válaszoltam, hogy még nem akadt olyan, de ha az a Herczog Józsi otthon volna, akkor én ahhoz elmennék. Így mondtam szóról szóra. Legközelebb megint eljött az a férfi, arrafelé járt. Megkérdezte: „Jolika, tudod, hogy a Herczog Jozskó otthon van?” Mondom, nem tudom. Hát mit csináltam? Én gyönyörűen tudok kenyeret sütni. Nem is otthon, nekünk volt ugyan kemencénk, de nem használtuk. Hanem a Magyar néninél: „Úgy sütnék kenyeret, megsüti nekem a kenyeret?” „Csak hozd, Jolánka, szívesen megsütöm.” Sütöttem aztán én kenyeret, és bejöttem Lévára, hol vonattal, hol gyalogszerrel. Vittem a kenyeret. Léván egy olyan zsidó otthont rendeztek be, ahová azok, akik hazajöttek, és nem volt nekik hová menniük, ott laktak. Elmentem oda, mert a testvérem is ott aludt, mert ő itt varrt, és nem járt be minden nap Beséről Lévára. Mondom a lányoknak, mert olyanok is voltak ott, akikkel együtt voltunk a koncentrákban [szlovák: koncentrációs tábor]. Kérem, nem láttátok a Herczog Jozskót? Dehogynem, itt van. Hát beszélgettünk, beszélgettünk, aztán kijött egy párszor [Bars]Besére is. Nem ő kért meg engem, hanem én őt. Tudja, milyen szép uram volt? Mondom neki, Herczog bácsi – én húsz éves voltam, tizenhét év különbség volt köztünk. Mondom, tetszik tudni, hogy én mit gondoltam? Hogy én elmegyek magához feleségül. Esküszöm, hogy így volt. 1946. március 24-én összeesküdtünk.

A hüpe itt volt Léván. Még ma is megvan a nagytemplom, de már romokban áll, eladták a városnak. Koncerteket szoktak benne rendezni, a város fogja tataroztatni. Egy kistemplom is található itt, és abban a kistemplomban álltunk a hüpe alatt. A bátyám, Lajos Debrecenből, a felesége és a gyerekük volt jelen. Ők hárman voltak meg a boldogult édesapám egyik öccse, Adolf Nádszegről, ők is eljöttek, persze és a barátnők is. [Bars]Beséről is eljöttek, hoztak tyúkokat, tojást, mindent, hogy csak süssünk és főzzünk. Nagy ebédet és vacsorát csaptunk. Tányért is törtek [lásd: esküvő, házassági szertartás]. Rabbi nem volt, egy zsidó ember adott össze.

A Kopolovicsék voltak az előimádkozók, később kimentek Amerikába, de azóta már meghaltak szegények. A sógornóm, tehát a bátyám felesége és a Kopolovics Esztike kivezettek. A férjem már ott várakozott. Körül kellett járnom a vőlegényt, majd tányért törtek össze. Mindenki elérezékenyült és sírt. A lakodalmat egy zsidó házban tartottuk, valamikor ott lakott a rabbi, a sakter. Akkortájt meg a deportáltaknak nyújtott otthont. Egy nagy helyiségben aludtak, a másikon meg ettek. A lagzi után hazamentünk és kész, el volt intézve. Házassági szerződést is írtunk, de nem tudom, hogy hol van. A szerződésben az áll, hogy megesküdtünk, hogyan hívnak, valami ilyesmi van héberül odaírva. Mikvében nem voltam, nem volt még akkor mikve.

A férjem, Herczog József 1908. március 19-én született Léván. Az anyanyelve magyar. Nyolc elemiit végzett, valamikor nem volt más. Nem tudom pontosan, de inas is volt valahol, egy textilüzletben, készruhát árultak. Hatan voltak testvérek, és csak egyedül jött haza. Kettőnek tudom a nevét, az egyik Herczog Géza és aztán Glauber Aranyka.

Mi tollal kereskedtünk. [A férj] Falun összeszedte a tollat, lovas kocsival járt. Lévában pedig felvásárolták. Én otthon vásároltam fel, itt, Léván. Ha elment hétfőn hajnalban két órakor, akkor több tollat vett a falukon. Ott is aludt, még máig kapcsolatban vagyok azokkal, akiknél aludt. Ha sikerült több tollat vennie, akkor már hazajött csütörtökön, ha nem, akkor csak pénteken. Hol istállóban aludt, hol a padláson, ami jött. Nagyon sokat dolgoztunk.

Mindenfelé járkáltam [azaz: sokfelé dolgozott], üzletben is voltam, a végállomásom pedig a zöldségraktár lett. 21 évig ott voltam alkalmazásban. Nagyon jó helyem volt. De azon a címen, hogy raktári munkás vagyok, mindent kellett csinálni. A papírmunkát, mindent. Nagyon szerettek,

tudtam alkalmazkodni. Előfordult, hogy harminc kilós ládát kellett egyedül cipelnem, az összes papírmunkát is kellett végeznem. Ha jött egy vagon szőlő vagy egy vagon görögdinnye, azt A-tól Z-ig kiadni, és stimmelnie kellett. Ott nem vitte rá az embert a szükség a lopásra, se zöldséget, se gyümölcsöt, mert minden JRD-és [Egységes Földműves Szövetkezet – A szerk.] otthagya a raktárban. Nagyon jó helyem volt. 54 éves koromban nyugdíjaztak. Amikor a tollfelvásárlási munka megszűnt, a férjem Kozmányra ment dolgozni egy üzembe, gépnél dolgozott. Hetvenéves korában meghalt. Fél év hiányzott nekem a nyugdíjhoz. Nagyon szerettek. Úgy jár mindenki hozzám, mint haza. Ha éhes valaki, én leültetem és megetetem.

A kollégák tudták, hogy zsidó vagyok. Mindenhol úgy mutakozom be, hogy Herczog Joli néni vagyok, magyar zsidóasszony. Esetleg meglepetés ne érjen senkit. Nem volt semmi gond. A JRD-k hozták be az árut. A kollégákkal és a kolléganőkkal a legnagyobb egyetértésben voltunk, még ma is, amikor már nem tudok járni. Összepszilkodtam még a JRD-vel is. Mert aki átvette az árut, annak kellett kiszámlázni is. Nem csak nekem, hanem a másik lánykának is. Ha nem volt az áru megfelelő, akkor bementem a főnök után. Jaj, Varga bácsi, nem tudok velük megegyezni, már öthat láda paprikát kiöntöttem, meg ezt meg amazt, de nem tudom én mindet az egyesbe beírni [vagyis első osztályúnak], mert van benne kettes is meg hármas is. Ha nem tudtam velük megegyezni, akkor mentem a főnök után. Kijött a Varga bácsi. Mi van, emberek, nem tudnak a Joli nénival megegyezni? Hát ő mindent a hármasba akar beírni. Jöjjenek csak ide. Joli néni, tessék ide jönni. Egyesbe ennyi százalékot, kettesbe annyit és a hármasba amannyit. És aztán meglett a béke. Kálmánczai bácsival nem tudtam megegyezni. Kiment az udvarra, és azt mondja: „Hát te, bűdös zsidó kurva, betetetlek a „Roháč”-ba! Miért nem teszed nekem egyesbe azt a paprikát?!” Mondom, mert nem oda való. „Kálmánczai bácsi, még az izében („Roháč”-ban) nem voltam. Mi az a „Roháč”?” „Az egy olyan vicclap, mindenféle viccek vannak benne. Várjál, te bűdös zsidó kurva, betetetlek a „Roháč”-ba, hadd ne vessenek az emberek!” Hát, mondom, „Kálmánczai bácsi, maga nem tudja megérteni, hogy én azt az egyesbe nem tudom kiszámlázni?” És ez a bácsi... hogy ő csak viccből mondta, mert nem az egyesbe számláztam ki neki. Mondom, olyan szállítóink is voltak, hogy nekik csak azt mondtam: „Gyerekek, tegyétek le, megszámlolom és számlát adok.” Meg sem néztem az árut, tudtam, hogy nagyon jó. Gyakran engem is vittek áruszállításra.

Részben örültem, amikor elmentem nyugdíjba, de részben nem. Egy hónap után már vissza akartam menni, mert nagyon szerettem a munkámat. Sokszor a padláson aludtam, mert este senki nem akart ott maradni. A nagy kánikulában éjjel is ott kellett maradni, mert nappal nem bírták hozni az árut a vagonban. Molnár Ferkónak hívták, ő volt a vagonban. Kábé két hónapja halt meg, oda is küldtem egy csokrot. Májustól karácsonyig előbb nem értem haza, mint este tíz órakor. Szombat, vasárnap, húsvét, karácsony, mindig elvállaltam a szolgálatot. A másik két lánykának, akikkel dolgoztam a raktárban, mondtam nekik, csak szépen ünnepeljétek, nektek ez nagy ünnep, majd én elvállalom a szolgálatot.

Amikor nyugdíjba léptem, akkor nem tudom, hány tortát sütöttem, bort vittem, és ott sírtak meg sajnálkoztak, mert én mindent a világon elintéztem. Olyan volt az eszem, mint a borotva. A főnök búcsúztatott, igazat mondok: „Joli néni, az Isten tartsa meg magát sokáig. Megemelem a kalapomat, mert maga egy olyan munkás, hogy ilyen emberem nekem még nem volt.” Amikor még a koncentrációs táborban voltam, egyszer megfogadtam magamban: ha a Jóisten haza fog engem segíteni, akkor én mindenkinek segítek majd. Egyszer egy asszony annyira sírt az orvosnál, hogy már bepíszkít az ura, nincs mit alátennie, de ám pénze sincs. Mindjárt kivettem száz koronát [Az

esemény 1978-ban történt, száz csehszlovák koronáról van szó. – A szerk.], igazat mondom, elvittem neki, két vagy három lepedőt is adtam hozzá. Így igaz, ahogy mondom. Sokan azt mondják, hogy én nem vagyok normális. Egyszer itt az üzletben voltam, a szomszédasszony volt velem, mert nem tudok egyedül járni. Egy idős bácsi sírt ott, lehetett olyan hetvenöt éves. Kérem, mi baja van, drága bácsikám? Azt mondja, itt voltam bevásárolni, volt nálam egy táská hús, vittem haza a feleségemnek. Mire visszajöttem, ellopták a húsomat. Nincs egy koronám a buszra se. Kivettem száz koronát, és odaadtam neki. Nagyon sok ember állt körülötte, de senki sem nyúlt a zsebébe. Legközelebb, amikor bejött Lévára, találkoztam vele. Azt mondja, Joli néni, visszahoztam magának a száz koronát. Én nem adtam magának, letagadtam. Boldog vagyok, boldog vagyok, ha tudok segíteni valakin, ez tölti ki az életemet.

Ez már a férjem halála után történt: a boldogult férjemnek van egy unokaöccse Nyitrán, de gyerekük nem volt. Az is egyszer egy délelőtt megállt nálam. Ötvennyolc éves volt a felesége, nyugodjon. Jártam hozzájuk néha Nyitrára. Sírva jött, autóval hozták őt a szomszédok. „Mi történt, Dezsó?” „Meghalt a Klárka, kapott egy gyors infarktust. Gyere el hozzám egy kicsit. Ne legyek egyedül. Se egy szülő, se egy testvér, se egy rokon.” Én elmentem, ott voltam két hétig. Hazajöttem, otthon voltam két hétig, aztán megint mentem, főztem neki mindent, sütöttem is. Egyszer azt mondja: „Jolánka, ne járkálj mindig Nyitra és Léva között. Maradj itt.” Én azt válaszoltam: „Dezsó, én soha többet nem megyek férjhez. Én egyszer tudtam az életben szeretni, soha többet nem tudok szeretni.” Három évet várt rám, végül újra megnősült.

Egy gyerekünk született, nem is akartam többet. A szegény drága uram letérdelt az udvaron, hogy legalább egy gyereket szüljek. Neki már volt egy kislánya meg egy fia, de hogy legalább egy gyereket szüljek [A férj első családja – felesége és gyermekei – elpusztultak Auschwitzban. – A szerk.]. Megszültem, meg is halt. Herczog Lackónak hívták. Mindenütt Lackónak hívták. Több mint hatszáz ember volt a temetésen. Ez mindent megmond. A bérházban, ahol laknak, ott mindenkinek mindent megcsinált grátisz. Nagyon ügyes volt. Értett a vízvezetékhez, imádták őt. A zsidó neve Jichak volt.

1947. február 15-én született. Szlovák óvodába járt a Lackó, iskolába is. Itt laktunk, Léván. Szlovák iskolába járt, de otthon csak magyarul beszéltünk vele. Gépészeti ipariskolát végzett. Főiskolára is felvették, de otthagya, mert már nem bírta tovább. Tolmácsra [Tlmače] ment dolgozni. Mielőtt meghalt, akkor a mochovcei atomerőműben dolgozott. Irodai munkát végzett, már nem is tudom, de nagy funkciót töltött be. Nagyon szerették ott is.

Lackó zsidókkal, keresztényekkel egyaránt barátkozott. Neki mindegy volt, ki milyen vallású. Sokat nem tudott a zsidóságról. Hiába mondtam neki, de ő nem. Tudta, hogy zsidó gyerek. Meg volt malenolva [lásd: körülmetélés] is, nyolcnapos korában. Pozsonyból jött ki a Herczog, aki megcsinálta.

Bár micvója is volt, itt, Léván. Elég sokan voltak. Nem is tudom, jelen voltak-e a keresztszülők. Egy uzsonnát adtunk, sok süteményt sütöttem. Szendvicseket készítettem. A bár micvót otthon tartottuk. A Tórából nem olvasott senki, mert a rebbe nem volt jelen. Csak olyan provizóris volt Lackónak. Amikor harmadik-negyedik osztályba járt az elemiben, akkor meséltem el neki, hogy mi történt velünk a háború alatt. Nem nagyon akart róla tudomást venni, nem. Nem tudom, hogy miért.

Léván, amikor nagyon kicsi volt a Lackó, akkor még állt a zsinagóga. A kistemplom is állt még, de lebontották, és már nem volt hová járni. Léván aztán már nem lehetett sehová menni. Nem járt hitoktatásra, csak amit úgy magától tanult, mert nem akadt, aki tanította volna. Talán egy keveset járt a sakterhoz, de aztán ő is kiment Izraelba. Hozzá járt egy kicsit.

1971. március 20-án nősült meg a fiam. Szilárd kislány lett a felesége, az anyjával együtt voltam koncentrákban [koncentrációs táborban]. Állami esküvőjük volt, nem akarok erről nyilatkozni, ők akarták. Egy gyermekük született, a Tamás. 1973-ban született, most 32 éves lesz április 11-én. Nem volt zsidónak nevelve. Nem is akarja hallani, ha valamit mondok, pedig Izraelban élt öt évig. Elmegy a templomba is, de nem szívesen beszél a zsidóságáról. Abszolút nem. Ma a fiatal gyerekek valahogy elidegenülnek. Nagyon stramm, csinos gyerek. Az unokám tudatában van annak, hogy zsidó, de hallani sem akar róla.

Tamás most otthon van, nemrég jött haza Izraelból, megunta vagy mit tudom én. Jelenleg csak olyan provizórikus állása van, biztosítási ügynök. Bejön minden másnap vagy harmadnap. Öt éve van, hogy kiment Izraelbe. Mindig is szeretett volna kivándorolni, ugyanis itt mindig felbomlott a munkahelye. A mochovcei atomerőműtől is mindig sokat elküldenek. Irodai munkát végzett ő is, nagyon ügyes volt. Aztán kiment Izraelbe, és ott maradt. Sajnos, az a gyár is felbomlott, ahol alkalmazták, nagyon nagy a munkanélküliség ott is. Azt mondja a testvérem, hogy sátrak vannak felállítva az utcán, és az éhes emberek, akik nincsenek állásban, oda mennek enni. Majd csak valahol elhelyezkedik a Tamás.

Először [Bars]Besén laktam. A házasságkötésünk után kezdetben Léván, a hitközségi házban laktunk. Egy szobánk volt, na persze és egy konyha. Aztán visszamentünk a boldogult férjem lakásába. Azt később lerombolták, és azért jöttem ide lakni, amikor már ő nem élt. Szerettünk volna mi bérházba hurcolkodni. A férjem háza nagyon nagy parasztház volt, elől kétszoba-konyhával. Utána egy tágas nagy spájz, gyönyörű fürdőszoba, mosókonyha következett. A hátsó részben még két szoba és egy konyha volt berendezve. A házhoz tartozott egy tágas istálló és egy terjedelmes kert. Tudod, mit, mondta egyszer a férjem, én beiratkozok a lakásigénylők listájára, mert mit fogunk mi itt csinálni, ha az egyikünk elmegy? Persze, úgy gondolta, hogy ő innen el nem megy, csak akkor, ha meghal. De azért én írtattam a csinzsákat [jelentése „bérház” – A szerk.]. Nagyon sok utánajárás volt, míg végül megkaptam a csinzsákat. Négy szobás a tizedik emeleten, nagyon örültem neki. Amikor Lackó megnősült, nyugodjon, szegényke, nekiadtam. El is voltak benne szépen. Két-három évig az én nevemen ment a csinzsák. Mondom a Lackónak, menj elintézni, mert ha én meghalok, akkor mi lesz. Gyönyörűen be van rendezve. Az én menyem egy nagyon tiszta és pedáns asszony. Ritka, aki olyan ügyes, mint ő, de beteg szegényke. Már kétszer operálták a forgókra. Jó viszonyban vagyunk, ami tőlem telhető, én a legjobb viszonyban vagyok vele. Szeretettel élünk.

A régi házunk egy parasztház volt. Elöl az ebédlőben régi faragott bútor állt, ez még ma is megvan. Gyönyörű szép, csak a rekamié már elég rossz állapotban volt, akkor vettem újat. A konyha egyszerű bútorzata nem volt érdekes, de a falak körös-körbe csempével voltak kirakva. A villanyvilágítás és a folyóvíz természetes. A hálószoba bútorzata: ágy, szekrény, éjjeliszekrények. Fűtöttünk ott is, de az ebédlőben nem. A gyönyörű fürdőszoba falai is egészen föl voltak csempézve. Azt az egyet sajnálom, mert az volt a legszebb. A ház hátsó részében állt egy garázsféleség, de mindenfélét ott tárolt a férjem, az autót is. Ott szokott lenni a kocsis, amivel a

férjem járt bevásárolni. A hátsó részt kiadtuk általában, szegényebb embereknek. Soha egy koronát el nem vettünk tőlük. Jó volt, nagyon tisztán tartottuk, mert én imádom a rendet. A kertben zöldséget termesztettünk, mindenki jóllakott. Ha bejött valaki, akkor a szegény boldogult férjem: „Menjetek és egyetek!” Volt egy hatalmas nagy feketeszederfánk. A gyümölcs nem ment kárba, mindig összeszedtük, és pálinkát főztünk belőle. Csak annyit adtunk el a pálinkából, amit fizettünk a kifőzésért, de mindig volt tizennyolc-húsz liter is. Cukor nem volt benne. A többi otthon volt, de se a szegény boldogult férjem, se a Lackó nem itta. A férjem aztán kiállt az utcaajtóba: „Emberek, itt a finom pálinka, akinek kell, jöjjön ide és igyon.” Isten bizony, az idegenek itták meg a pálinkát. Minden vasárnap kenyeret sütöttem. Amikor szabadnapom volt, hajnalban felkeltem. Amikor beosztottak a munkába, mert vagonokat vártunk, akkor a gyerekeknek [kollégáknak] megmondtam, hogy kenyeret fogok sütni, ezért nem megyek be az üzembe, de ha valami van, akkor gyertek értem. Bizony sokszor előfordult, hogy más szakította [azaz más formázott a megkelt tésztából kenyeret] a kenyeret, például a szomszédasszony, és a boldogult férjem sütötte meg. Kedden már nem volt kenyér, ugyanis kiállt az utcaajtóba: „Itt a friss kenyér!” A káposztát mindig nagy hordóban tettük el, de karácsonyra már elfogyott. A férjem és köztem tizenhét év volt, így őt már rég nyugdíjazták. Kiment az utcaajtóhoz, ha valaki fazékkal ment, akkor: „Hová mégy, Mariska?” „Megyek, Józsikám, valahová káposztát venni.” „Ne menj te sehová, nekünk annyi van.” Így szétsztozta. Tiszta igazat mondom. Csak kutyát tartottunk. Mindent megkaptunk a piacon, akkor még tele volt baromfival a piac. 1979 karácsonyán, a férjem halála után, amikor nyugdíjaztak, akkor jöttem lakni ide, a tömbházba.

Szerettem én mindenféle könyveket olvasni, regényeket, ezt-azt. A férjem már nem nagyon olvasott, de én bizony szívesen elővettem a könyvet, az „Új Szó”-t pedig járattuk. Csak itt, Léván jártunk színházba, máshová nem. Moziba is elmentünk, megnéztük a magyar filmeket. A kedvenc filmem a János Vitéz.

Kirándulni vagy nyaralni nem nagyon mentünk, mert én nem szerettem menni sehová se. Hétvégi házunk sem volt, minek is lett volna, amikor mindig dolgoztam? A fiam amikor nő volt, elment külföldre – Jugoszláviába –, de mi sehová nem jártunk.

Nem maradt sok olyan rokon, akik éltek volna. Egyszer egy héten ha eljött a nádszegi bácsi [Adolf Huber], vagy mi mentünk hozzá. Léván csak a boldogult férjem sógora élt a második feleségével, akivel együtt voltak a koncentrákban [koncentrációs tábor]. Irénke mellrákot kapott, szegényke meg is halt. Így a férjem sógora magára maradt. Magunkhoz vettük őt, nálunk volt hat hétig, mert fel akarta magát akasztani. Megsajnáltuk, így magunkhoz vettük. Később egy öregebb bácsi Pozsonyban szerzett neki feleséget, akihez odahurcolkodott. A férjem sógora aztán meghalt infarktuszban, aztán a [harmadik] felesége is. Hát csak ezek voltak a rokonok.

Nálam nem számított a zsidó származás. Mindenkivel nagyon jóban voltunk, mindenkit nagyon szerettünk. A férjemnek se számított. Mindenkivel barátkoztunk, nem tudom így megmondani. A Timi volt a legjobb barátnőm, most halt meg augusztusban, nyolcvan éves volt szegényke. Nem éltünk társasági életet, sehová nem jártunk el. Ha ki voltam esetleg jobban pihenve, akkor elmentünk moziba vagy színházba. Nagyon egyszerű életet éltünk. Van egy barátnőm, Koncsik Erzsike. Dunakesziről származik. Egyszer a városban hallottam, hogy egy házaspár magyarul beszél. Én meg valamit szoltam nekik. Nagyon elcsodálkoztak: „Hogyhogy maga tud magyarul?” Mondom, tudok. Azt mondja, nagyon szeretnék erre a vásárra eljönni, de nem tudjuk, mikor lesz.

Nagyon szépen kérjük magát, írja meg nekünk. Minden ok nélkül. Megírtam nekik, el is jöttek. Nagyon összebarátkoztunk, ennek már lehet valami tizenöt éve is. A Tominkónk (unoka) minden évben eljárt oda nyaralni is. Mi is voltunk náluk egypárszor, ők is eljönnek háromszor-négyszer egy évben.

A háború után minden megváltozott, de azért betartom az ünnepeket, de különben... A szívem már nem az az igazi zsidó szív. Nem tudok már hinni. Ha ilyet a Jóisten megengedett, mert van olyan hatalma a Jóistennek, ő vezeti az egész világot, akkor vajon miért nem tudott rendet csinálni?! Azok a csöpp gyerekek mit vétettek, vagy én mit vétettem, vagy a másik? Egy zsidó ember az mindig segít a másinak.

Megtartottuk a Hanukát, a Purimot, a húsvétot [Pészah], a pünkösdöt [Sávuot], a Ros Hasanát, a Jom Kipur, mindent. Hanukára nyolc gyertyát kell gyújtani. Először egyet, utána kettőt és így tovább. A férjem szokta a gyertyákat meggyújtani. A Lackó egyszerre kapta meg az ajándékot, nem pedig minden gyertyánál.

Húsvétkor... legyen őszinte? Nem volt másik edény, nem volt kiégetve a sporhelt [sparhelt], mondhatom, maceszt ettünk, és maceszgombócot csináltunk, de különben nem tartottuk. A széderestét úgy tartottuk meg, hogy egy barátomnál voltunk. Ott összejött több család, és úgy tartottuk meg. Volt ott enivaló bőven. A gyerekek nem nagyon szoktak kérdezősködni, valahogy laza volt a kapcsolat, már ami az ünnepeket illeti. Nem volt olyan, mint otthon, [Bars]Besén. A Purimra kindlit, tortát sütöttem, és ünnepi ebédet csináltam. Ez volt az egész. Lackót nem öltöztettük fel maszkába, mert nem volt zsidó gyerek a környéken...

Jom Kipurkor böjtöltünk. Az ünnep előtt megvacsoráztunk, aztán huszonnégy órán át böjtöltünk. Mindenki böjtölt. A Lackónak is muszáj volt. A vidéki öreg zsidócskák is bejöttek. Sokszor voltunk tizenketten-tizenhárman, a földön is aludtak, még a szomszédból is kértem kölcsön paplant. Szegényeknek nem volt hova menniük, ezért nálunk is aludtak, megvacsoráztak. Amikor a Jom Kipur elmúlt, akkor nálunk vacsoráztak. Nagyon szerettünk segíteni. A férjem úgy mondta: „Ott van kint egy húszliteres fazék, anyukám, jó sokat készíts, mert hátha még valaki van, akit nem hív senki.” Sokszor egy-két emberrel még több is volt, de mindig volt elegendő étel. Jom Kipurkor a kakas forgatását megcsináltuk [kápóresz]. Igaz, nem mindenki, de mi megcsináltuk. A tyúkot és a kakast levágta a sakter, ha az nem, akkor én. A fejét és a lábát el kellett dobni a háztetőn keresztül. A baromfit a piacon vettük. Sok minden már nincs úgy. Ma már nincs, aki tartsa. Nem, ma már nem tartjuk így a hagyományokat. Léván három asszony van és egy ember. A fiatalok inkább letagadják, hogy zsidók. Semmiféle összejövetelek, semmi nincs.

A Ros Hasanát erősen tiszteletben tartottuk. A főnököm mindig elengedett engem. A sófaron is fújtak, amíg itt Léván megvolt a templom, addig igen. Aztán már nem.

Lackó kiskorában sem volt karácsonyfánk. Nem, nem volt már akkor se. Most sincs karácsonyfánk. Viszont a Lackónak, ha elment az ember karácsonykor vagy húsvétkor hozzájuk, akkor a legnagyobb uraknál nincs úgy megtartva a karácsony vagy a húsvét. Gyönyörű lakásuk van nekik...

A sóletot megcsinálom, barheszt is sütök. A sóletot nagyon szeretem, a ricsetet [Fehérbabból és árpából/árpagyöngyből/rizsből készült étel, amelyet enyhén csípős paprikával fűszereznek, és köretként tálalják. – A szerk.], mazsolás barheszt, becsináltat. Mostanában ugyan nem nagyon

főzöm már a sóletot, mert epére megoperáltak. Ha van otthon babom, akkor biztosan csinállok, mert a nászasszonyom, a menyem és az unokám nagyon szereti. Finomra tudom csinálni. A sólethez kell fél kiló bab. Este beáztatom, másnap fölteszem. A libának a nyakát szoktam megtölteni, most már mást teszek. De ez az eredeti. A libának a nyakát [a liba nyakának a bőrét] fásírhússal vagy liszttel megtöltöm. Ha fásírhússal, akkor csak lazán, először az egyik végét bevarrtam - a nagyvégét, és a kicsi végét lazán megtömöm marhahússal, de ha libahús volt, akkor a liba mellével. Ahogy a rendes fásírtot, úgy kell bekeverni. Ha liszttel töltjük, akkor a lisztbe egy kis zsírt tettek, hogy olyan rántásszerű legyen, egy kicsike sóval és fekete borssal ízesítve. Azzal megtöltöttem a libanyakat. Az nagyon finom. Nem nagyon veszem én már a libát, minek nekem olyan nagy. Ha valaki akar, akkor disznóhúst is tehet bele, egy darab füstölt húst is. Aztán fokhagyma megy bele, egy szál petrezselyem, és egy szál sárgarépa. Természetesen a bab is bele van téve. Picit meg is kell sózni, azzal együtt fő egy kicsit. Egy nagy hagymát megpirítunk, megdinszteljük, azt is beletesszük. A hagymát akkor kell hozzátenni, mikor már beletesszük a sütőbe. De kívánság szerint, egy kis zsír vagy olaj is megy hozzá. Az ember aztán csak süti, süti, és akkor nagyon jó íze és szaga van. Mielőtt betesszük a sütőbe, egy marék liszttel meghintjük. Szépen sül, sül, sül, jó három óra hosszat. Magamnak nem készítek, de meghívom a nászasszonyt és az unokát, a menyemet. Itt is mindenkinek adok, egy nagy fazékban csinálom.

Amikor Lackó kicsi volt, akkor mindig elvittem a zsinagógába. Amikor már nagyobb volt, azért elment, amikor otthon volt, de aztán már nem ment. A nagyünnepeket sem tartotta be.

A férjem Léván, a zsidó temetőben van eltemetve, 1978 szeptember 29-én halt meg, a fiam pedig 1999. szeptember 23-án. Többször is megkérdeztem, mondom, édesapám [a férje], ha meghalunk, hol fogunk feküdni? Akkor azt mondta: „Az édesapámat elvitték koncentrákba [koncentrációs tábor], az édesanyám itt halt meg, én mellette akarok feküdni. Na, amikor meghalt, a boldogult anyósom mellett már nem volt hely, hanem az anyósom sírja előtt volt egy placc, és ott fekszik. Ott fekszik a boldogult fiam is, és én is ott fogok feküdni. Mindkettejüknek szertartásos temetése volt. Rujder Martin, egy nagyon vallásos nyitrai ember temette. Taleszban, kipában, mindenben. A koporsót csináltattuk. Fakoporsó volt, olyan, mint amilyen a zsidóknak van [A mai temetkezés annyiban különbözik a közelmúltbéli hagyománytól, hogy az elhunytat gyalulatlan fából készült koporsóban helyezik nyugalomra, nem pedig egyenesen a kiásott sírgödörbe teszik. A koporsó aljából hiányzik egy deszka, így a zsidó hagyományoknak megfelelően az elhunyt teste érintkezik a földdel. – A szerk.]. Chevra Kádis [Hevra Kadisa] nincs Léván. A halottat a Rujder bácsi és két-három ember hozta rendbe ők öltöztették fel [lásd: a holttest előkészítése a temetésre]. Több mint hatszáz ember volt a temetésen. A férjemnek is és a Lackónak is. A kádist az [érsek]újvári Kovács Andi mondta. Egy hétig tartottam sívát [lásd: gyász, süve] a férjem és a fiam után. A konyhában van egy kis szék, arra tettem a párnát és fekete kendőt. A temetőben nem jött össze a minjan, csak egypár ember. Nem volt minjan. Ahányan voltak, annyian imádkoztak. Ma már nem veszik olyan szigorúan. Ha nincs, akkor honnan vegyek tíz embert? Minden évben megemlékezem jarcaitról [lásd: Jahrzeit].

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel [lásd: kommunista hatalomátvétel Csehszlovákiában], igazat szólva, nem nagyon tetszett nekem, nagyon féltem. Attól féltem, hogy nem lesz jobb a sorsunk, csak rosszabb. Be is vált a szavam. A kommunista rendszer nem volt alapvetően rossz, csak egy dologban volt rossz, hogy tiltották mindenkinek a vallást [Az utolsó csehszlovákiai cionista konferencián, 1949 januárjában, Pöstyénben 20 000 zsidó kapott kivándorlási engedélyt. Minden

csehszlovák zsidó, aki akart, Izraelbe költözhetett. Akik otthon maradtak, azoktól teljes asszimilációt vártak el. – A szerk.]. Különben mindenki dolgozott, munkanélküli nem volt. Mindenkinek volt állása. Ma a helyzet rettenetesen siralmas, látom a fiatalokat, akiknek nincs munkája. Teljesen elzüllik így a fiatalság, megtanulják azt, hogy aki nem dolgozik, az is megél. Én nem adnék munkanélküli segélyt, aztán biztosan törekednének arra, hogy dolgozzanak, mert munka van.

A Slánský-per? Hát én már nem tudom, nem tudtam akkor se annyira felfogni, mert soha az életben én a politikával nem foglalkoztam. Örültem, hogy van munkahelyem és dolgozhatok. A kommunista rendszerhez úgy viszonyultam, hogy betartottam, amit tőlem kívántak, azt mindent teljesítettem. A vallást magunkban megtartottuk. A férjem és a fiam se lépett be a kommunista pártba. Nem léptek be, mert minek az? Egyszer ilyen rendszer van, aztán meg olyan. Az ember csak az eszét bolondította vele. Templomba nem jártunk.

Az 1968-as év? [lásd: Prágai tavasz (1968)] Jaj, istenem, munkában voltam én akkor is. Rettentően féltünk. Én nem tudom, miért, de nagyon féltünk. Sok katonaság nyüzsgött mindenütt, meg ami vele jár. Rettentően féltém még munkába menni is. Kint az utcán oroszok voltak. A fiatalok tüntetni mentek, én szerencsére már munkában voltam, de féltünk hazamenni. Ez jó pár napig tartott, aztán minden lecsendesedett. A rádióban bemondták, hogy mi történik, akkor jöttek az oroszok. A raktárral szemben voltak az irodák. Meg voltunk rémülve, mindenki, még a vezetőség is. Mindenki bevásárolt, készleteket halmozott, szóval nem volt az akkor egy szívderítő helyzet.

1968-ban az egyik barátunk, a Kopolovicsék kivándoroltak vagy inkább kiszöktek. Ők Amerikában vannak. Félték itt maradni, biztosan a zsidózástól rettegtek. Nagyon vallásosak voltak, még vallásosabbak, mint mi. Ma már ők is meghaltak. Három gyerekük és egy kislányuk született. Az egyik fiuk orvos Izraelban. Ha kórházba kerültek a szülők, akkor a három gyerek itt kötött ki, nálunk. Mi egy kikötőállomás voltunk. Itt mindenki otthonra talált.

A szocialista ünnepélyeken, mivel dolgoztam, fel kellett vonulni. A Lackó is, ahol dolgozott, és az iskolából is. Mindent respektáltam. Ha nem vonultunk volna föl, akkor biztos baj lett volna belőle. Elvesztettük volna a munkát. Nem, nem izgattam magam feleslegesen azzal, hogy valamilyen tiltott újságokat vagy könyveket olvastam volna. Munkahelyen nem kellett titkolni, hogy én zsidó vagyok. Mindjárt megmondtam, hogy magyar zsidó asszony vagyok.

Amikor megalakult Izrael, különös érzést nem keltett bennem. Megmondtam, de csak úgy magamban, hogy az arabokkal soha nem lesznek békében. Nincsenek is, ott soha, soha béke nem lesz. Ők verekednek. Sajnálom az arabokat, úgy, mint a zsidókat, és úgy a zsidókat, mint az arabokat. Soha nem lesznek egy hangon. Vagy az egyik, vagy a másik, mind a ketten hagynának már a jó fenébe mindent. Lenkével [a húga] ugyan, azt hiszem, nem lehetett telefonálni, de a levél az ment. Tegnap is kaptam tőle a születésnapomra egy gyönyörű abroszt. A kommunizmus alatt Lenke nem járt itt, de azóta már kétszer is eljött. Amikor először itthon voltak, akkor már negyven éve nem láttuk egymást.

Én nem voltam nála, és nem is akarok menni. Nem ülnék repülőre semmi pénzért. Nem is voltam Izraelban. A háborúk alatt természetesen féltettem őket. A háború alatt is tudtuk tartani a kapcsolatot.

Külföldi rádiót soha nem hallgattunk. Nem bírtuk a politikát, nyugodtan akartunk élni. Mindig üzleti természetű gondok voltak. Én olyan helyen dolgoztam, ami nagy felelősséggel járt. Hiába voltam csak raktári munkás, azon a címen minden papírmunkát meg kellett tanulnom, pedig nem volt, csak nyolc elemim. Annak ellenére nagyon iparkodtam, hogy elégedettek legyenek velem.

Hogyan érintett az 1989-es kommunista rendszerváltás [lásd: bársonyos forradalom]... hát megmondom őszintén: örültünk hogy visszaáll a régi rendszer, de nagyon csalódott vagyok. Megsiratom a fiatalokat, és amikor valaki mondja, hogy kenyérre sincs, akkor kiveszek egy százast. Nem változott meg az életem a rendszerváltás után, nem éreztem semmit, mindenkitől nagyon nagy szeretetet kaptam. Zsidó vagyok ízig-vérig, de a hagyományokat nem nagyon tartom, mert nincs, akinek tartsam. A kommunizmus alatt jobban tudtuk tisztelni a tradíciókat, mert többen voltunk. Mi van itt most, három asszony és egy öreg férfi? A fiatalok meg nem nagyon hisznek semmiben. Nem tudjuk. Az [érsek]újvári [Nové Zámky] hitközséghez tartozom, és oda fizetem az adót. Nem járok el én már sehová, mert nem tudok egyedül elmenni. A temető rendben tartásához is mindig hozzájárulok.

Nagyon őszinte vagyok, meg kell mondanom, nem nagyon tetszik nekem ez a változás. Ha a kommunizmusban meghagyták volna a vallást, akkor nyugodtan itt maradhattak volna. Ezzel a rendszerrel nem vagyok megelégedve azért, mert nagy munkahiány van. Ennek nem volna szabad előfordulni. Mindenkinek dolgoznia kellett a kommunizmus alatt. Ezek a fiatalok, akik munkanélküli segílyt kapnak, mind a szülőkre vannak ráutalva, mert abból nem tudnak megélni. Van olyan két-három gyerek és a szülő, hogy tudnának abból megélni? Aztán feketén elmennek dolgozni, ha elkapják őket, akkor elveszik a szociális segílyt.

A hitközségtől nem nagyon kapok szolgáltatást. Pozsonyba kell írni, hogy milyen gyógyszert szedünk. Leírja az ember, ráadják a pecsétet. Amikor megváltoztatja az orvos a gyógyszereket, akkor mindig meg kell kérdezni, hogy melyik gyógyszert miért szedjük... esetleg három hónaponként ha küldenek négy-ötszáz koronát [2005-ben 1 szlovák korona kb. 6,4 forint. - A szerk.]. Sokszor a receptet le kell fénymásoltatni. Én örülök, ha valaki elvisz engem taxival. És még a gyógyszertárban könyörögjek? Legalább fél éve semmit se küldtek. Mondom, ne haragudjanak, azt hiszik, hogy én becsapom magukat? Én egy tisztességes asszony vagyok. Ha akarják, elhiszik a betegségemet, ha akarják, nem. Azt gondolják, hogy én másnak íratom a recepteket? Még választ se adnak.

Kaptam én is kárpótlást. Nem is tudom, hogy honnan küldik, azt hiszem, hogy a németek. Minden három hónapban. Én nem is tudom, euróban kapjuk, kábé olyan tizenötezer korona. Én mindig odaadom a menyemnek a felét.